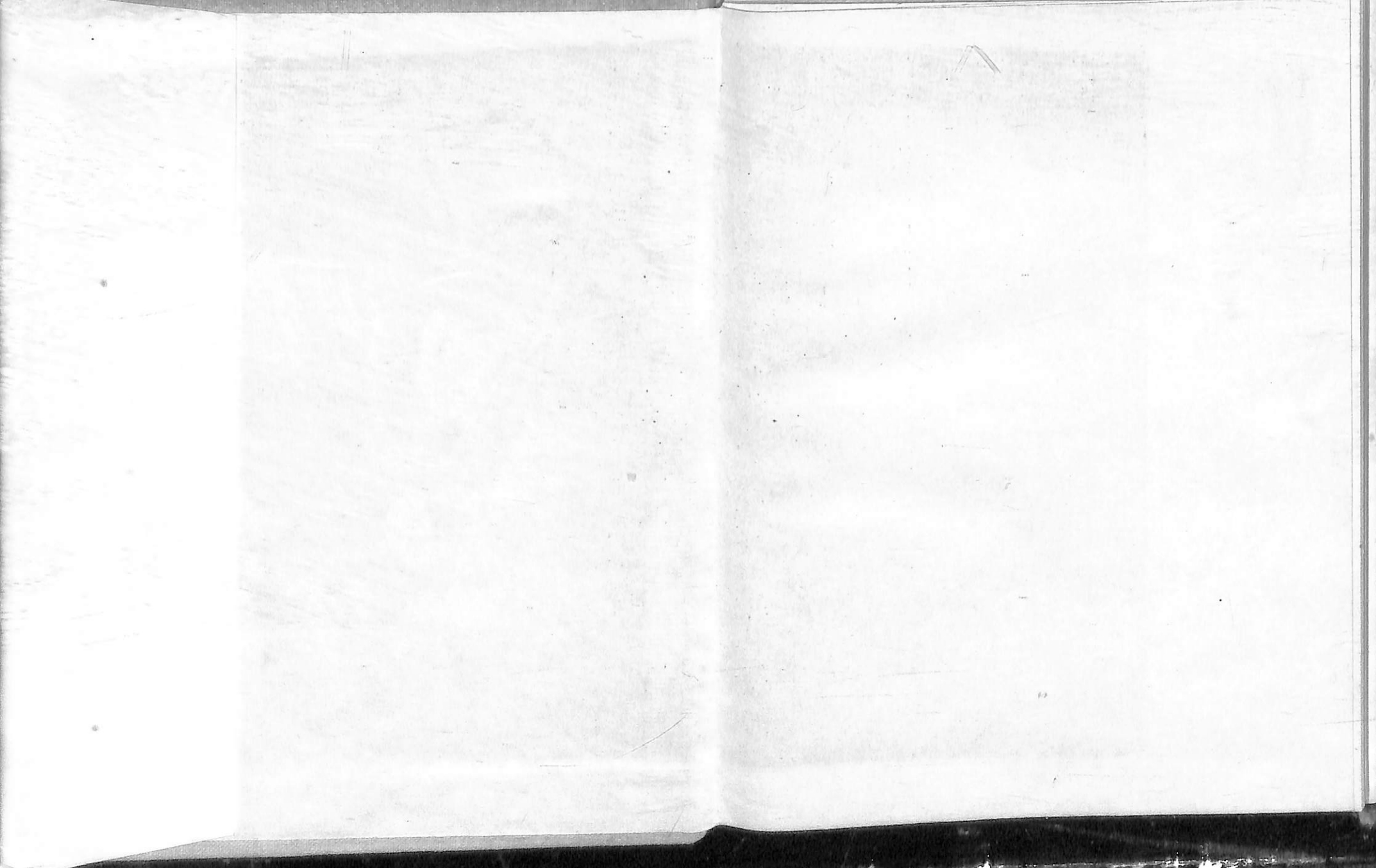
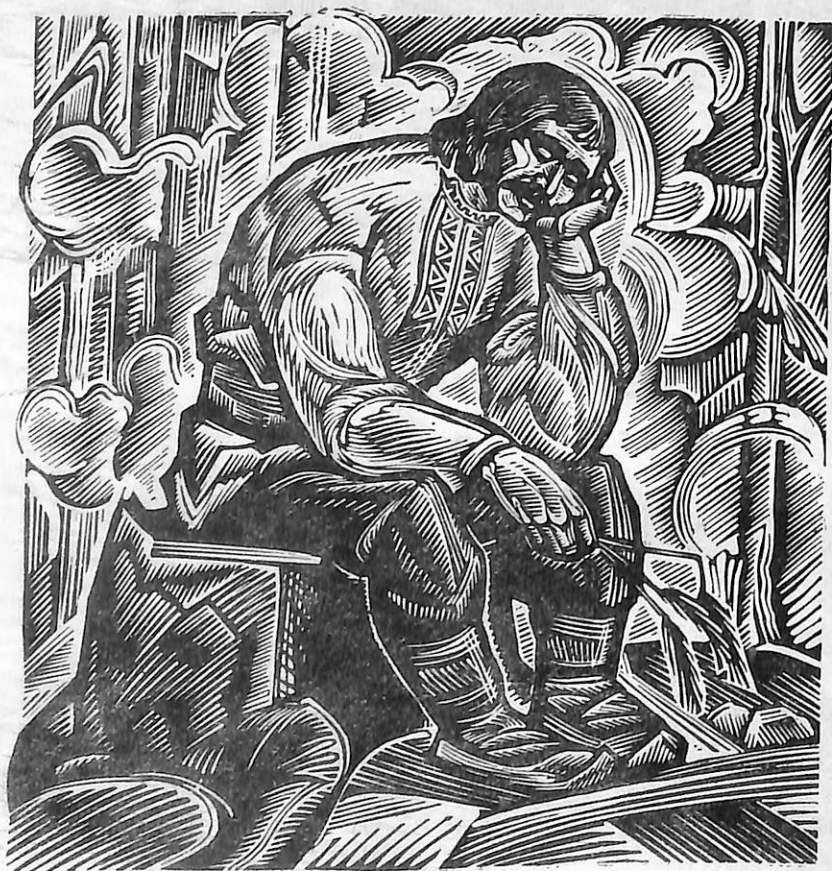








НАТАЛЯ СЕМАНЮК

СПІВЕЦЬ ГУЦУЛЬЩИНИ

СПОГАДИ
ПРО МАРКА ЧЕРЕМШИНУ

ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
УЖГОРОД 1974

Твори Марка Черемшини, 100-річчя з дня народження якого минає в цьому році, здобули велику любов не лише на Радянській Україні, а й за її межами. Зрозуміло, що не згасає й інтерес до самої особи співця Гуцульщини.

Дружина письменника Наталя Семанюк у своїх спогадах розповідає не тільки про Марка Черемшину, а й про його друзів, знайомих: Видатного новеліста змальовано як у літературній, громадській діяльності, так і в побуті, показано його стосунки з Василем Стефаником, Лесем Мартовичем, Миколою Фірманюком, Дмитром Осічним.

Це третє, виправлене і доповнене видання.

С 0722—011
М215(04)—74 475—74

© Видавництво «Карпати», 1974 р.

...Я оце згадав подорожування колишне по Підкарпаттю, згадав чудові карпатські полонини, і подумалось мені, що ні з чим краще не можна порівняти творчість улюбленого мого Марка Черемшини, як власне з гірськими квітами... Дарма, що чимало є в тій творчості трагічного.

З листа Максима Рильського до Наталі Семанюк.

11 червня 1964 р.

Немов старовинні статуї, стоять на дарабах сміливі керманичі. Мимо них пропливають Карпати, і далеко залишається рідне підгірне село, так далеко, що не вчути задуманої співанки лісів, садів та помережаних межами ланів. Тільки хвилі плюскочуть, та час від часу протягне «вару-уй!» розітне насторожену тишу, яка відчувається в тому безперервному плюскотінні. Але плотогони знають, що село чекає на них, і пісня не вмовкла, її вистачить на всі покоління, треба тільки добре прислухатися, і та пісня озветься в тобі самому. Буйна карпатська природа породила сильних, закоханих у красу людей, які не плачуть і не стогнуть, а в radoшах і в горі співають. Може, це і є найвищий прояв людської краси?

Таке село Кобаки здавна, таким воно було і в червні 1874 року, коли в сім'ї Юрія Семанюка народився хлопчик Івась, майбутній письменник Марко Черемшина. З журливої колискової виникали світлі дитячі сни, з прозорих мелодій сопілки виростала любов до гірського краю, а голос трембіти закличний будив тугу за щастям. І шепіт дерев, і дзюрчання потоків, і манлива казка долини несли в собі тиху мрію, що вела до людей і знову кликала в гори — вчитися в природи, аби згодом у бурхливому клекоті Черемоша вчути не тільки голоси стихії, а лють та поклик до боротьби із соціальним злом.

Ось яким бачиться мені дитинство Марка Черемшини, коли слухаю в пам'яті схвильовані письменникові розповіді. На все життя зберіг він ніжну любов до Гуцульщини, всього себе віддавав їй, страждальній і мужній матері, що не знала просвітку в австро-угорській монархії. Літературний хист Марко Черемшина проявив рано, ще навчаючись у гімназії в Коломиї. Перша його новела «Керманич» вийшла друком у газеті «Буковина», що видавалася в Чернівцях під редакцією відомого письменника Осипа Маковея. Важливим етапом у творчому зростанні М. Черемшини стало знайомство з великим Каменярем, який допоміг спрямувати працю в річище реалізму. То було під час студій у Віденському університеті. Марко Черемшина вивчає дев'ять іноземних мов, і вже тоді завдяки йому по-українськи заговорили кращі російські, болгарські, німецькі, угорські, французькі письменники.

По закінченню університету Марко Черемшина відбував адвокатську практику серед улюблених гір у Ділятині, в адвоката Лагодинського. Письменник швидко завоював довір'я селянства, ведучи широку громадську роботу, і здобув славу «мужицького адвоката». За дорученням радикальної партії, членом якої був, Марко Черемшина переходить до Снятина, де в 1912 році відкриває адвокатську канцелярію. На той час молодий адвокат мав уже добру репутацію. Лагодинський, що рекомендував його, говорив про Івана Семанюка як про ідеал адвоката, зізнавався, що залишається без нього як без рук. Багато снятинців знали свого захисника і як письменника, що стоїть на боці бідноти. Марко Черемшина виправдав їхні надії. Він не тільки в адвокатській роботі, а й у всій діяльності був самовідданим, всіма силами відстоював інтереси знедолених.

Молоді снятинці мали своє хорове товариство «Боян»*,

* Хорові товариства за такою назвою існували в Західній Україні з 90-х рр. XIX ст. аж до 1939 р., коли було створено державні хори та ансамблі (прим. ред.).

котре готувало й вистави. Бажаючи прислужитися чимось українській культурній справі, туди почала вчашати і я. Йшла репетиція п'єси Івана Тобілевича «Мартин Боруля», в якій я мала грати роль Марисі. Коли зайшов Марко Черемшина...

З появою в нашому товаристві відомого письменника активізувалася робота: проводились цікаві літературні вечори, дискусії з питань мистецтва, політики. Одного разу вийшло так, що ми вдвох із Марком Черемшиною вертали додому. Він попросив розповісти про себе. І я почала...

Дерев'яний будиночок тут, у Снятині, старий сад, маленька пасіка. Батько, мати, бабуся і семеро дітей. Я — найстарша.

Дід по матері — походження турецького. Мати — полька. А батько — щирий українець, уродженець села Тучапів Снятинського повіту.

Батько змалку прищеплював своїм дітям любов до правди, до краси. Служив він у суді й відрізнявся від своїх багатьох колег тим, що багато читав, дошукувався справедливості. Часто потрапляв у конфлікти з начальством, бо не хотів іти супроти совісті, а це розхитувало і без того слабке здоров'я. Ми бачили батька лише вечорами, стомленого, та він брав скрипку чи цитру й забував про втому. Хата наповнювалася музикою. Слухали ми, слухала наша мати, тиха, спокійна жінка, віддана вся дітям, родині. Любив батько у вільні хвилини й малювати.

Влітку в нашому саду працювали садівники, я заслухувалася їхніми напівказковими оповідями про добрі та злі сили, не раз пізно вночі мене не могли докликатися від них. Жінки-садівнички вперше навчили нас, дітей, дивитися в небо, знаходити в ньому Квочку, Віз, Чумацький Шлях і свою зірку.

А потім я пішла до школи. Радо пішла, але важко бу-

ло вчитися по-чужому. Панувала Австро-Угорщина, та привілеї мали поляки. Тож і принесла я за перше півріччя свідоцтво, писане по-польськи. Батько прочитав, погладив мене по голівці й сказав:

— Передай пані вчительці, най напише свідоцтво по-руськи, бо інакше не підпишу.

Його слова я відважно переповіла. Вчителька розсердилася і забагла, аби батько з'явився до канцелярії.

Так я вперше зіткнулася з українською проблемою.

Батько піклувався про мою освіту, задавав мені вчили напам'ять вірші Шевченка, передплачував для своїх дітей журнал «Дзвінок», купив Франкові казки «Коли ще звірі говорили». Закінчивши шостий клас, я отримала від батька «Карби» і взялась читати, але тяжко розуміла гуцульські слова. Батько пояснював.

Згодом мене повезли до Станіслава, щоб я продовжила навчання в українській гімназії інституту василіанок. Гімназія була приватна, за науку доводилось платити. Перші враження склалися нерадісно. Вихована серед садів, вільна, я не могла примиритися зі стандартним режимом. Зате відчула справжню насолоду від щирого знайомства з рідною культурою. Літератури вчив нас письменник Антін Крушельницький*. Я зачаровувалась його лекціями про великого Кобзаря, про Марка Вовчка, Лесю Українку, Ольгу Кобилянську, про піонерку українського жіночого руху Наталю Кобринську. А композитор Денис Січинський**, що викладав музику, не тільки вводив нас у дивний світ української пісні, а й допоміг збагнути, як багато говорить рідна пісня про давнину, про нашу історію, про думи народу і про його душу.

Захворів тяжко батько, і мене відкликають додому,

* Антін Крушельницький пройшов у своїй творчості шлях від буржуазного лібералізму до демократизму (прим. ред.).

** Денис Січинський був організатором і диригентом співацьких товариств «Боян» у Львові, Коломні, Перемишлі, Станіславі (прим. ред.).

аби за ним приглядати. Виходити його не вдалося, батько помер, заповівши, аби я продовжувала навчання.

— Але чи не надто багато я розповідаю?

Черемшина настояв, аби я продовжувала. Я й сама чомусь відчувала потребу відкрити йому свою долю і вела далі.

Австрійський уряд закрив станіславську гімназію, і я переїхала до Львова. Виховувалася у Львівському інституті василіанок. Дисципліна тут була сувора, виховання зводилось головню до релігії, вчив нас якої священник Лежигубський — людина тактовна й культурна. На лекції його сходилися всі курси. Пригадую інцидент із Франковою дочкою Ганною. Несподівано ввійшла до класу її мати і заявила, що не вчитись Ганні уніатської релігії, бо вона православна. Священник чемно відповів, що Ганна може вийти і не мусить приходити на цю годину. І все ж довелось їй приходити, бо релігія була обов'язковою.

Часом до нас долинали голоси з підпільного гуртка прихильників Драгоманова. Його відвідували учениці з гімназії, та ми туди дороги не мали, нас вважали ще недостатньо зрілими. Все ж ми жадібно ловили події, що відбувалися навколо, у всіх на устах було ім'я студента Мирослава Січинського*, що за кривди народні смертю помстився графові Потоцькому.

В інституті вчили нас вести щоденники. Я почала записувати всі свої думки і враження. А їх було немало. Велике зрушення в моїй душі сталося тоді, коли я прочитала «Царівну» Ольги Кобилянської, — роздуми обернулися прагненням боротьби за жіночу свободу.

* Мирослав Січинський був двічі засуджений до смертної кари, яку замінили двадцятирічним ув'язненням. В 1911 р. втік із тюрми і згодом виїхав за кордон, став діячем прогресивної української еміграції (прим. ред.).

— Ви ще маєте того щоденника?

Я заперечливо похитала головою і поспішно розпочала про інше.

Вчилася я і в музичній школі імені Лисенка, і хоч музику дуже любила, довелося припинити навчання. Мама написала, що більше не має змоги платити.

Інститут я закінчила з великим бажанням піти в народ. Отак і стала вчителькою. Ходять у селі Микулинці дітки в кожухах, з торбинками через плече, з табличками в руках, ходять до мене по науку, і мені приємно, що можу прислужитися їм. Співаю з ними, бавлюся і радію, що я вже самостійна людина.

Я зніяковіло замовкла, вже й подумала, що необачно розкрила душу майже незнайомій людині, та Черемшина не дозволив картати себе. Стиснув мою руку і тихо заговорив:

— Вчитель є тим сівачем, що перший зерном знання і добра засіває чисті діточі душі.

А по хвилині з усміхом додав:

— Та, здається, ви довго не будете вчити...

Відтоді ми зустрічалися часто. Дорога від Микулинців до мого дому була далеченька, і ми міряли її удвох. Письменник умів не тільки слухати, а й захоплено розповідати, особливо про Ділятин. І про гори. «Усадовились вони собі велетнями довкола, та й ні на ступінь не поступаються гордовиті. Найкращим повітрям вони дихають, пахощами квітів умиваються, в дорогі шати вбираються. Не живуть, а раюють... Таємничо ліс говорить, своїми верхів'ями смереки шумлять, а зозулин голос ліс переймає. Я все готов відложити бодай на хвилину та слухати, як кос свистить у лісі».

Недовго було здогадатися, що письменник тужить за Гуцулією, і коли я йому сказала про це, він не заперечував.

— Я ж виріс серед співанок, казок та сопілок, вдихав їх звуки в себе. Важко було мені покидати гори, але обов'язок поборов почуття.

У той час Черемшина написав твір «Она».

«Горіла, як царівник над водою.

Ой чітко солоденька, забув би-х ті швидко,
Аби з мого подвір'ячка на твоє не видко.
Бодай того подвір'ячко вогнем ізгоріло,
Щоби мене, файна любко, к тобі не кортіло.

Як калина, малиною крашена; брови шовкові. Очі, гей очі, чорні, як темінь, така глуша, такий туск коло тої хати з тополями бувало як переходжу.

Струнка, бо ж струнка, а очі — таж в них переливаються усі світи для мене...

Така весела та пишна, та мила, як весна у маю, а ті очі, як блискавиці, що потинають зразу ж...

Так до мене щос кличе, як тоту спрагу до тої водиці, що на горі з каменя перлами розливається.

Тужу жагучи, щоби сказати тобі найщиріші слова, які маю, але не зважуюсь, що ти сміятимешся...

Не зважуюсь зі страху, що їм не повіриш. Називаю тебе грубими іменнями, бо скриваю своє серце, рву свій біль...

А біль лишається вічно свіжим від твоїх очей...

А усміх твій блимає як один великий сумнів...

Тужу жагучи, щоби відійти від тебе, та знаю, що все верну.

О мріє моя! Любове! моя!»

Я не могла наслухатися цієї ніжної думи-пісні, з якої війнуло ароматом зелених гір та лісів, я дивувалася силі почуттів Марка Черемшини і потай боялася, що в собі так і не відчую такої могутньої сили. Полонили мене його лірика, тонке відчуття природи і краси. В інституті василіанок, де я виховувалася, нам не можна було й думати про любов. Навіть прагнення працювати для на-

роду і виробляти свій світогляд не знаходили там благодатного ґрунту. А тут відкривався світ ідейних захоплень і праці! Я вірила, що саме Марко Черемшина допоможе здійснити заповітні мрії, поведе мене тою стежиною, котра веде у справжнє життя. Я була дуже молода і трохи боялася майбутнього, боялася, що можу заблудитися в ньому, і усвідомлення того, що поруч сильна людина, укріпляло мої намагання і надії.

Черемшина охоче ділився зі мною своїми враженнями і роздумами. А на цей раз був на диво мовчазний. Ми саме поверталися з «Бояна», я вже мала увійти до хати, та він попросив не поспішати. Помітно було, що хоче щось сказати важливе для нас обох.

На другий день письменник уперше прийшов до нашої хати, аби попросити в моєї матері дозволу на одруження зі мною.

Відтоді гостював у нас щодня. Вечорами я грала на фортепіано, а він сідав навпроти в куточку, слухав і думав. Найбільше кохався у народних мелодіях, любив пісні на Шевченкові слова та з «Наталки Полтавки» І. Котляревського.

— Ми з тобою поїдемо до Відня, щоби ти знала, де я жив і вчився, — мріяв уголос Черемшина. — Я покажу тобі чудові парки, там будуть столики, де можна сісти і слухати музику Штрауса, столики з ялинового дерева, чистенькі, як золото, та глиняні горнята.

В тому майбутньому, яке так завзято малював мій наречений, було багато музики і квітів. Та згодом наші мрії часто розбивалися об суворі будні, і тоді ми вдовольнялися пахощами ялини, з якої виступали під променями перлини чистої, як сльоза, живиці...

Весілля призначили на січень, по різдвяних святах. Черемшина поїхав у рідні Кобаки — сповістити про це батьків, котрих дуже любив і шанував. Повернувся він з прикрою новиною: батько захворів на очі, а мати без нього не приїде.

За тодішніми звичаями, дозвіл на шлюб давався тільки на підставі довідки про сповідь молодих. Та я й сама була тоді дуже побожною, як і личило колишній інститутці. Я хотіла, щоб ми висповідалися у Снятині, га Черемшина настояв поїхати до Чернівців.

Повів мене до церкви, а сам сказав, що йде сповідатись. Ген-ген пізніше признався, що пішов із другом-священником до ресторану, посиділи там, поговорили і на тому «сповідь» завершили.

З чернівецької оранжереї Марко Черемшина привіз у Снятин квіти — багато квітів. Надворі мороз, а в моїй кімнаті справжня весна, і думки по-весняному світлі, літають собі десь у майбутньому, не тримаючись одна одної.

Зранку, в день вінчання, Черемшина прислав свій шлюбний одяг, потім з'явився й сам. До вечора ще лишалось багато часу, і він завів жваву бесіду з моїми братами-студентами, що приїхали з Відня, а найперше з моїм дядьком-священником. Дядько приїхав із гір, тож не дивно, що Черемшина легко знайшов з ним спільну мову, навіть попросив дати нам шлюб, хоч знав, що це викличе нарікання місцевих священників. Очевидно, письменникові імпонувало ще й вільнодумство мого дядька.

Нарешті, приїхав і наш весільний староста — Василь Стефаник.

Черемшина не любив церемоній і формальностей, ледве дочекався кінця церковного обряду, який помітно затягнувся, бо в ньому брали участь ще й хористи з «Бояна» та мої маленькі школярки. Не забуду тих школярків, майже у всіх батьки робили у діди́ча в селі, а вони відчули, що я рідна, та маленькими рученятами виби́рали з-під снігу зелений барвінок, щоб кидати у церкві під ноги своїй учительці. Незабутній спогад моєї ранньої молодості — 24 січня 1914 року.

Для багатьох снятинців було несподіванкою, що письменник, ще й адвокат, одружується зі звичайною вчи-

тількию. Та Черемшина не зважав на пересуди. Знаючи, що в нас немає батька, що я найстарша в сім'ї, а в матері на руках ще шестеро, він всіляко намагався полегшити нашу долю, потай від нас заздалегідь обставив квартиру, придбав усе до найменших дрібниць. Двом моїм братам, що вчилися у Відні, вислав гроші, аби могли приїхати на весілля.

Через тиждень по нашому весіллю вмерла Стефаникова дружина. Ми поїхали на похорон. Зимовий краєвид закинутого в долину Русова посилював смуток вічної розлуки — над труною стояв з малими синами ще зовсім молодий і до краю засмучений Василь Стефаник. Коли грудки мерзлої землі з гуркотом посипались на домовину, він схилився все нижче й нижче, наче та земля важким тягарем лягала на його плечі.

По смерті дружини Стефаник часто бував у нас. Черемшина глибоко переживав горе свого друга.

Ранньої весни ми поїхали в Кобаки, до батьків Черемшини. Село, що мальовничо розкинулося між лісом і Черемошем, тонуло в місячному сяйві. На пробудженому подвір'ї нас чекав уже батько.

— Дедю, я привіз вам свою жінку, — вигукнув Черемшина замість привітання.

А вже вийшла з хлібом-сіллю і ласкаво запрошувала до хати чоловікова мати.

В хаті нас вітала двоюрідна сестра Черемшини Настуня, жінка середніх літ.

Нам відвели маленьку кімнатку. На стіні я побачила портрет Шевченка, невеличке фото Черемшиного брата Василя та наше спільне фото. Увагу привертала й стара картина, що зображувала життя людини від народження до смерті. Пахло любистком та м'ятою, що завітчували портрети.

В іншій, типовій гуцульській кімнатці, що звалась ванкириком, висіли над ліжком тобівка, старий кріс, фото-

портрети Юрія Федьковича та Черемшини-студента. На грубці та на вікні лежали книжки. То не всі, була ще ціла скринька книжок. Оздоблення кімнатки довершував дивовижний каганець.

Черемшинин, а тепер уже й мій батько був високий на зріст, з кучерявим волоссям, орлиним носом, з вицвілими, сивими, але мудрими очима. Він добре знався в культурному житті того часу, чим у певній мірі завдячував Юрієві Федьковичу, що мав його за побратима. Старий Семанюк багато читав, часом і сам складав вірші, до того ж гарно співав, був дотепним у слові.

Мій чоловік вдався більше в матір, добру й скромну жінку із милими зеленавими очима.

Свекор запросив мене до кухні й почав випитувати про нашу родину. Я встигла розповісти про батька: як він утік із дому в Чернівці до німецької гімназії, а родичі вже мусили допомогти, як із сьомого гімназійного класу взяли його до війська, як він став згодом судовим урядником. Трохи розповіла й про матір, а потім слухала, бо старий Семанюк оповідати любив і вмів. У місячному сяйві, що лилося крізь віконце й опромінювало його сиву голову, він був схожий на героя з гуцульської казки. Вийняв люльку з-за високого череса, набив тютюном і, запаливши, пахкав з неї і згадував:

— Прийдуть, бувало, до мене люди, заведуть всілякі бесіди і говорять до півночі. А він, не моргнувши оком, все слухає та допитується про те, про інше, вештається між усіма. Мати й прикрикну: «Вертишся, як Марко в пеклі!» Так і прилипло це ім'я до нього, ним і підписується». Наслухавшись оповідань про Довбуша, зібрав Іван одного разу хлопчаків і нумо копати печеру на горбі, де паслися вівці. Коли печера була готова, «молодий Довбуш» першим поліз до неї, показуючи приклад товаришам, та глина почала обвалюватись, «опришки» з вереском розбіглися, лиш «Довбуш Іван» не встиг. Згодом витягли його з-під глини напівживого.

телькою. Та Черемшина не зважав на пересуди. Знаючи, що в нас немає батька, що я найстарша в сім'ї, а в матері на руках ще шестеро, він всіляко намагався полегшити нашу долю, потай від нас заздальгидь обставив квартиру, придбав усе до найменших дрібниць. Двом моїм братам, що вчилися у Відні, вислав гроші, аби могли приїхати на весілля.

Через тиждень по нашому весіллю вмерла Стефаникова дружина. Ми поїхали на похорон. Зимовий краєвид закинутого в долину Русова посилював смуток вічної розлуки — над труною стояв з малими синами ще зовсім молодий і до краю засмучений Василь Стефаник. Коли грудки мерзлої землі з гуркотом посипались на домовину, він схилився все нижче й нижче, наче та земля важким тягарем лягала на його плечі.

По смерті дружини Стефаник часто бував у нас. Черемшина глибоко переживав горе свого друга.

Ранньої весни ми поїхали в Кобаки, до батьків Черемшини. Село, що мальовничо розкинулося між лісом і Черемошем, тонуло в місячному сяйві. На пробудженому подвір'ї нас чекав уже батько.

— Дедю, я привіз вам свою жінку, — вигукнув Черемшина замість привітання.

А вже вийшла з хлібом-сіллю і ласкаво запрошувала до хати чоловікова мати.

В хаті нас вітала двоюрідна сестра Черемшини Настуля, жінка середніх літ.

Нам відвели маленьку кімнатку. На стіні я побачила портрет Шевченка, невеличке фото Черемшининого брата Василя та наше спільне фото. Увагу привертала й стара картина, що зображувала життя людини від народження до смерті. Пахло любистком та м'ятою, що завітчували портрети.

В іншій, типовій гуцульській кімнатці, що звалась ванкириком, висіли над ліжком тобівка, старий кріс, фото-

портрети Юрія Федьковича та Черемшини-студента. На грубці та на вікні лежали книжки. То не всі, була ще ціла скринька книжок. Оздоблення кімнатки довершував дивовижний каганець.

Черемшинин, а тепер уже й мій батько був високий на зріст, з кучерявим волоссям, орлиним носом, з вицвілими, сивими, але мудрими очима. Він добре знався в культурному житті того часу, чим у певній мірі завдячував Юрієві Федьковичу, що мав його за побратима. Старий Семанюк багато читав, часом і сам складав вірші, до того ж гарно співав, був дотепним у слові.

Мій чоловік вдався більше в матір, добру й скромну жінку із милими зеленавими очима.

Свекор запросив мене до кухні й почав випитувати про нашу родину. Я встигла розповісти про батька: як він утік із дому в Чернівці до німецької гімназії, а родичі вже мусили допомогти, як із сьомого гімназійного класу взяли його до війська, як він став згодом судовим урядником. Трохи розповіла й про матір, а потім слухала, бо старий Семанюк оповідати любив і вмів. У місячному сяйві, що лилося крізь віконце й опромінювало його сиву голову, він був схожий на героя з гуцульської казки. Вийняв люльку з-за високого череса, набив тютюном і, запаливши, пахкав з неї і згадував:

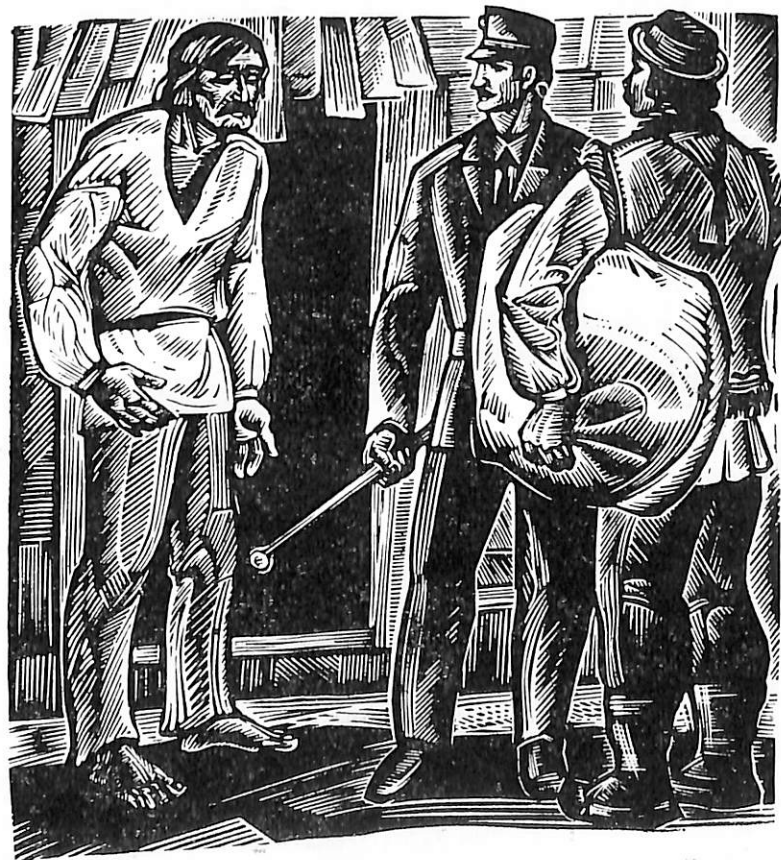
— Прийдуть, бувало, до мене люди, заведуть всілякі бесіди і говорять до півночі. А він, не моргнувши оком, все слухає та допитується про те, про інше, вештається між усіма. Мати й прикрикне: «Вертишся, як Марко в пеклі!» Так і прилипло це ім'я до нього, ним і підписується». Наслухавшись оповідань про Довбуша, зібрав Іван одного разу хлопчаків і нумо копати печеру на горбі, де паслися вівці. Коли печера була готова, «молодий Довбуш» першим поліз до неї, показуючи приклад товаришам, та глина почала обвалюватись, «опришки» з вереском розбіглися, лиш «Довбуш Іван» не встиг. Згодом витягли його з-під глини напівживого.

Натомлена з дороги, я все ж слухала, боячись пропустити бодай слово. Хотілося знати про Марка Черемшину чим більше. І про всю його родину, насамперед про Федьковичевого побратима Юрія Семанюка, нашого батька, що сидів оце переді мною і розповідав, розповідав. Нотки гумору в його голосі потроху зникали. Він вийшов із бідної сім'ї, мав п'ятьох сестер і двох братів. Вчився у церковного маляра, але та наука так затяглася, що від майстра його забрали і віддали вчитися дяківству.

— Був я дяком і в Сторонці-Путилові, — похвалився батько, — там і побратався з Федьковичем. Він звернув на мене увагу за мій голос, бо й сам дуже кохався в піснях, любив співати. О, я міг би про нього розповісти багато. Бачила у моєму ванкирику книжечки? — то дарунки від карпатського солов'я. Золото не чоловік, з ним не нажився би, не набувся би, бо нема понад нього людини на всі гори й доли.

Коли я говорив йому на «ви» — сердився. «Ади, тезку, не забувайся, ми всі рівні», — казав. Мандрував він по всьому краю, часом перебирався за старця і так заходив до знайомих панів. Повернеться з такої мандрівки, закличе мене до себе та й розкаже. Проганяли його з панських дворів, ні хліба, ні гроша не давали, ні на ніч не пускали. А бідні гуцули — так ті й за стіл садовили, і постіль стелили. Перебирався потім Федькович у панське та й їхав фіакром до тих самих панів, у котрих жебраком був. Запрошують його до покоїв, а він на те: «Не хотіли ви мене у дранті, не приймайте і в сурдуті. Ви не люди, коли вам сурдут миліший від чоловіка».

Від старого Семанюка я найбільше довідалася і про Черемшинину матір, про її родину. Дмитро Олексюк, батько її, був людиною заможною, але доброї вдачі. Вмів готувати з садовини всілякі напої, то й мав завжди багато гостей. За дружину собі взяв наймичку, що



«СВЯТИЙ НИКОЛАЙ У ГАРТІ»

— Я дома, проше ласки божої та й... — повторяв Курило Сівчук, схиляючись вниз.

— Чому не відзиваєшся, як тебе кличуть? — сердито спитала фігурка.

— Та ек же ні? Я дома, проше ласки...
Будемо тебе забирати за податок...

(«Святий Николай у гарті»)

втекла від панотця з села Вербівці Городенківського повіту. Крім доньки Ганни, що стала дружиною Семанюка, мав Олексюк сина, одруженого на розпусниці. Та, за намовою коханців, отруїла чоловіка. Старі Олексюки, втративши спадкоємця, взяли до себе онука, Семанюкового Іванка, — в надії виростити й залишити на господарстві. Але туга за сином, тяжка праця знеслили їх. Довелося попросити на господарство доньку і зятя. Але гордовитий Юрій Семанюк не дуже тішився долею приймака і все робив по-своєму.

— Коли ж підріс Іван, — повернувся батько до розповіді про сина, — дід Дмитро і слухати не хотів про те, щоб хлопець пішов до школи. Дійшло до того, що я мусив силоміць забрати малого від Олексюків. А дід зі злості почав розпродувати ліс.

Всі вже спали. Нарешті пішла на спочинок і я. Та, мабуть, старий Семанюк ще довго снував свої думки, бо дуже багато назбиралося їх, дум-споминів, що бентежили душу, вертали молодість.

Минуло багато літ, та й досі чую його глибокий і чистий голос, і котрий раз наново народжується чуття вдячності за ту багату минулим ніч, котра ще на крок наблизила мене до Черемшини.

Вранці прийшла сестра Черемшини Олена з трьома дітьми. Мусила вислухати від брата жартівливі нарікання за те, що сватала його колись за старшу, але багату вдову-попівну. Черемшина дуже любив сестру, але вічно дорікав їй за надмірну скупість.

З'явилися й інші родичі: племінниця Марічка, молоденька вчителька, що дуже тішилася дядьком-письменником, двоюрідний брат Василь Семанюк із сином-гімназистом, дуже охочим до науки.

Того дня я вперше побачила стару родинну хату, в

якій Черемшина уздрів світ. Димаря не було, дим каглою виходив у сніи, а звідти піднімався на горище й отворами в щитах просочувався надвір. Так було зручніше: господар був вільний від подимкового податку, а горище до того ж було дармовою копильнею. Піч у хаті робив славний кахляр Олекса Бахматюк, на одних кахлях було зображено життя панів та дідичів, на інших оживали козаки та ватажок опришків Довбуш.

Дві лавиці, стіл, лавка, намисник, каганець, стілець коло печі, на який колись вечорами сідав дід Черемшини і кутив люльку. І, звичайно, образи...

Побували ми й біля джерела, з якого тече найкраща питна вода, що не замерзає і в люті морози. Зайшли й до старого Цухонового лісу, що нашептав людям не одну казку та легенду. Потім гуляли над Черемошем.

— Люблю цю ріку з дитячих літ, — говорив Черемшина. — Від неї і псевдоніма позичив. Люблю цю рвучку, бистру силу, що несеться вдалину... Може, тому, що таким вдався і я... Що такий я у своїй любові й ненависті.

А потім був дощ, і ми сиділи в хаті, об шибки билися краплі, десь далеко у верховіттях шумів вітер, і ми почували себе єдиними з усім світом, бо чули його голос, дихали його смутком. Черемшина показав мені тоді листи. То була переписка з редакціями. Я вперше дізналася про його драму «Несамовиті», що друком не з'являлася. В одному з листів до Осипа Маковея Черемшина писав: «[...] складаю вам сердешню подяку за колишню пораду і справжній безсторонній осуд моєї першої з молодечих літ роботи на полі поезії. Я сам на ню багато не числив, бо то були мої перші молодечі почини, що їх стійкість після оцінки справдешнього майстра пізнати було для мене із деяких взглядів доконечною річею[...]. Попри це ж будьте ласкаві вислухати ще й мого прошення. Воно от-таке: допоможіть убогому світ божий побачити. На драматичний тогорічний конкурс Виділу краєв.[ого] Галич.[ини] післав я був між іншим свою

драму «Несамовиті», котрої оцінка стоїть в 5 ч. «Зорі»* с.[ього] р.[оку]. Після цієї оцінки моя драма була б до читання «цікава», а я думаю, що й спасенною для нашого сердешного брата гуцула в Буковині і Галичині. Тим то і рад би я її вирядити із моєї скринки під стріху моїх братів гуцулів[...].

Коли б Ваша ласка і воля, то я би оце дуже Вас просив і все Вам вдячним був[...].»

В іншому листі до Маковея Черемшина писав із Відня: «Високоповажний пане Добродію! [...] Причину моєї мовчанки виявляти аж соромно таки, бо вона майже безосновна: від мая до липня я оправдую свою мовчанку приготуванням до матури. А той час, по матурі аж дотепер, бігме, не маю чим оправдати. По матурі пішов я на лекцію, якій щоденно присвячував-ем 8, а часом і більше годин (приготував-ем одного товариша до матури) [...] В половині вересня прийшов я додому, до Кобак. Домашня наша мужицька біда та злидні пригнобили мене дуже. Я рад би був чим-небудь помогти своїм родичам; отже я працював враз з ними. Прийшов час впису на університет. Я з заробленим на лекції грошем почувався у Відень, бо зачував-ем, що тут при різних можливих «вепефісія-х» — різних спомогаючих товариств найлегше ще мож удержатись, а по-друге: мене тягла сюди жадова і потреба образования власного. Приїхавши сюди, сейчас вписавсь я до «Січі». Що я тут застав, то проминаю; скажу лишень загально, що «Січ» зробила на мене дуже прикре і пригноблююче вражінє. На всякі мої питання я діставав відповідь: «Всьо на світі глупість і сміху варта». Мені приходилось стати песимістою до всього. На щастя, я приглянувся іншим слов'янським

* «Зоря» — літературно-громадський двотижневий журнал. Виходив у Львові під наглядом і редагуванням народівців. З 1884 р. — орган наукового товариства ім. Шевченка. В 1890—97 рр., коли виходив під редагуванням М. В. Левицького (Лукича), друкував твори прогресивних письменників (прим. ред.).

і німецьким товариствам; вони мене своїм приміром справили на інший путь, на путь праці. Їх палкість до всього вплинула і на мене. Я постановив собі йти сміливо до своєї цілі: образуватись, щоб своєму народові, коли не помочи, то бодай сорому не наробити. Серед таких обставин проминув час моєї мовчанки аж дотепер. Я дуже жалую і соромлюсь тої мовчанки і прошу Вас, високоповажний пане добродію, простіть мені ту хибу чи провину; на будуче сего більше не буде. Але я розбалакався про себе, незважаючи на те, що й Ваша терплячка не безконечна. Переходжу до моїх нісенітниць. Посилаю Вам: переклад 4 поезій Кольцова; малі оповідання: «На свет-вечір» і «Студентські сні»; відчит: «Гуманно-просвітний світогляд в поезіях Т. Г. Шевченка». Коли уважаєте за відповідне, то прошу помістити в часописі, а то всьо під псевдонімом «Марко Черемшина», лишень відчит під початковими буквами І. С.[...].

В Кобаках до нього не раз приходили селяни, оповідали про безпросвітне життя, скаржились на лихих дідичів. Після таких відвідин Черемшина ставав мовчазним, дразливим...

Повернувшись у Снятин, Черемшина весь поринув у адвокатські справи. Було кого обороняти. Його підзахисними ставали здебільшого знівечені життям люди, ошукані панами та лихварями. У місті було шість адвокатів, та селяни довіряли найбільше йому, хоч колеги й мали своїх наганячів, що, так би мовити, запрошували до їхніх канцелярій. Навколо Черемшини сіялися безглузді чутки. Щоб скомпрометувати мужицького адвоката, використовувалася кожна нагода. Але це не вдавалося. Осередком селянської юридичної консультації залишалася канцелярія Черемшини. Вона далеко не завжди виправдовувала надії наївних шукачів справедливості, та хоч доводила, що «мужицька правда є колю-

ча, а панська на всі боки гнуча». Адвокат-письменник викривав облудність та бюрократизм цісарського суду, що допомагав бідним як у тій приказці: «Треба було продати вола, ніж виправдати когута». Разом із тим він підтримував у потерпілих людську гідність. Пригадується випадок з перших днів його адвокатської роботи.

Прийшов селянин-бідняк із проханням захистити його в суді перед поміщиком-економом. В той час у австрійських судах панували підкреслено кастові стосунки з прохачами. Економа захищав багатий адвокат, що мав привілеї у всіх установах. На суді він намагався вирізнити свого клієнта. Підвів його до судді й відрекомендував вишуканою польською мовою:

— Маю честь представити мого клієнта, адміністратора поміщицьких маєтків пана Юзефа Кенчинського.

Суддя схопився зі свого крісла й улесливо вклонився, подаючи одному й другому руку. Зрозуміло, яке враження це справило на підзахисного Черемшини. Та мужицький адвокат не розгубився, він підвів селянина до судді і представив не менш урочисто, ніж його колега:

— Маю честь представити мого клієнта, господаря Гриця Запаренюка.

А судді вже нічого не лишалося як встати і теж простягнути мужикові бодай кінчики пальців своєї випещеної руки.

Черемшина добре знав життя своїх земляків, і все ж був далекий від ідеалізації селянської психології. Тому й умів докопуватися до істини. З цього приводу варто навести спогад селянина Гаврилюка. «Увійшовши до адвокатської канцелярії — свідчить селянин, — я побачив присадкуватого чоловіка понад 35 років життя. Видно було зразу, що знає свої справи, як своїх п'ять пальців, і не хвилюється за них, бо знає кожний місце і ціну. Я завважив: як тільки селянин з'явиться на порозі, Черемшина знав, у якій справі він прийшов, чи буде говорити неправду, чи ні. Спокійно кидав питання, байдуже

якось заговорював газду, і останній навіть не зчувся, як сказав те, що може, й не хотів. Коли б хто під дверима підслухав їх розмову, був би певний, що це розмовляють два газди, один заклопотаний, нерішучий, другий упертий, рішучий... І розумний».

Попри всю зайнятість адвокатськими обов'язками, Черемшина якось знаходив час вести й широку громадську роботу, часто разом із Василем Стефаником. Їх можна було бачити в читальні, в учительському товаристві «Взаємна поміч», навіть у товаристві «Сільський господар». Стефаник на той час був послом до Віденського парламенту і мав потребу в спомозі. Черемшина охоче відгукувався і брав на себе добровільно обов'язки свого друга. А ночами вікна його кабінету довго не згасали. Може, сидів він над листами земляків із-за океану, що повірили колись обманливій долі й рушили за примарною зіркою? А може, сам занотовував на папері пекучу музику туги народної, котра охопила всю Україну, і не видно їй кінця-краю?

В такі години я тільки думками могла проникнути в його робітню, що вабила скромною чистотою. Ні порошинки, зате багато зелені. А на столі — «ліричний безпорядок». Поруч зі всілякими юридичними книжками мирно жили твори художньої літератури, його власні рукописи. Працював Черемшина одночасно над кількома задумами.

Акуратний, чіткий, майже каліграфічний почерк... Та акуратність проявлялася всюди. Наприклад, в одязі. Одягався в темне, носив краватки вишневого кольору. А до взуття ставився по-дивацьки: дбав, щоб мати вдосталь нового взуття, але ходив у старому до зносу. До іншого звикав тяжко.

Щодня після провітрювання кімнат обкаджував їх живицею — щоб відчувався запах гір.

Дружба Черемшини зі Стефаником все поглиблювалася, вдруге налагоджувалися приятельські стосунки з Ле-

сем Мартовичем. І в цьому середовищі не охочий до літературних балачок Черемшина знаходив вихід своїм мистецьким смакам і поглядам. Зустрічі друзів перетворювалися у справжні літературні вечори. Стефаник приїжджав до нас тричі на тиждень, приїжджав возом, а з ним селяни, котрим потрібно було судової чи якоїсь іншої допомоги. По завершенню денних справ приятелі йшли до дешевої корчми, в яку заходили бідні селяни, і там вислухували добровільні «сповіді» земляків, що при чарці намагалися вилити свою душу. Сум, радість, журба, надія, гнів — все перепліталось в тій задушливій від бакуну атмосфері. Тут і там валялися по підлозі хвости та голови оселедців, недокурки, а письменники сиділи в клубах диму і зовсім не помічали того непорядку. Спершу я не розуміла, чому вони не посидять за чаркою в нас удома. І вони пояснили: там, серед простолюду, можна читати найцікавішу книгу, книгу, автором якої є саме життя, таке правдиве, без усяких прикрас. Цим словам доводилося вірити бодай тому, що в Черемшини не було особливого потягу до цигарок та напоїв, і все ж він радо йшов до корчми, аби вислухати героїв майбутніх новел тоді, коли вони приховують свої страждання і жадання найменше.

Звичайно до Стефаника й Черемшини приєднувався їхній спільний приятель Микола Фірманюк, що був, за визнанням друзів, людиною здорового хлопського розуму, життєрадісним гумористом, ба навіть гострим сатириком. Фірманюк походив з бідної селянської родини, був дуже здібним, вчився у гімназії, але за вільнодумство і атеїстичну пропаганду його виключили з шостого класу. Далі вчився самотужки, заробляючи репетиторством, і згодом на відмінно закінчив університет у Львові. Працював пізніше суддею у Снятині, хоч така посада для людей його долі була тяжко доступною. У розмові Фірманюк всіх перевершував дотепом, вигадкою, веселою оповіддю, влучною характеристикою. Тому в товаристві був незамінний.

На цьому коло друзів Черемшини не замикалося. Письменник мав за товариша Семена Зінкевича, радикала, що вітав колись появу Черемшини у Снятині чорним хлібом, куснем солонини, папушею тютюну і словами: «Це з добрим словом вам на пожиток, товаришу!»

У Черемшини, крім професійної адвокатської, була й неофіційна канцелярія, куди сходилися на раду люди різних станів і професій, різної національності й віри, в тому числі службовці всяких інституцій. Вчашала і молодь. Черемшина використовував кожне зібрання для того, щоб прищепити молодим любов до рідного слова й пісні, щоб збудити в них почуття обов'язку. Бесіди письменника про взаємодопомогу не були пустою балачкою, він сам у будь-яку хвилину радий був допомогти товаришеві чим міг. Якось один із його колег, з міста Коломиї, пожалівся на скрутне становище. Він тільки-но відкрив адвокатську канцелярію. Просив підписати йому чек на позику. Черемшина охоче споміг товаришу. А той через два місяці тяжко захворів і після операції помер. Увесь борг залишився несплаченим. Про це я довідалася пізніше, однак, жодних нарікань за вчиненням від свого чоловіка так і не почула.

Зрозуміло, що більше турбувався письменник про найближчих друзів, до того ж намагався часто чинити це так, щоб ніхто й не здогадувався. Будучи ще в розквіті сил, він, наприклад, раптом занепокоївся, що по його смерті я можу zostатися без засобів на життя, і потай застрахувався на велику суму. Друзі найбільше цінували в Черемшині доброту, яка була завше активною.

— Коли б не Іван, ми б ходили як сонні, — казав Стефаник. — Він гадає, що кожен може так сильно любити й ненавидіти або так багато працювати. Мені дивно, що у нього пальці фізично не болять від самого писання. А що діється з нервами? — І вже до самого Черемшини: — До тебе, Іване, варто посилати хворих на скуку, сибаритів та філістерів. І твій палкий темперамент зму-

сив би їх інакше рухатися. Тебе всього видно в кожній роботі. Як входиш до судового залу, то мужики зразу гей випростовуються, бо знають і твої противники, що ти борониш тільки тоді, коли борониш правду.

Захищаючи справедливість, Черемшина іноді був надміру запальний і порушував всілякі офіційні стосунки. То кинув каламарем у судового чиновника-нахабу, то влаштував пекельну сцену судді, який легковажив із справою бідної жінки, то зіткнувся зі шкільним інспектором, який безпідставно звільнив із роботи вчителя Василя Равлюка, приятеля трьох письменників.

Навесні 1914 року Черемшина їхав у адвокатських справах до Львова і запросив мене з собою. То була наша перша спільна поїздка до великого міста. Вона дорога мені ще й тим, що я познайомилася з Лесем Мартовичем.

Зупинилися ми в «Народній гостиниці», побудованій на паї українських громадян, в чому брав участь і мій батько.

Черемшина кудись зник, а повернувся в піднесеному настрої.

— У нас будуть гості. До Львова приїхав Лесь Мартович. Даруй, що запросив його без твого відома, але коли познайомитесь, ти будеш рада.

Крім Мартовича, ще завітали університетський товариш Черемшини Кошак, професор Щурат* та вже знайомий мені Кирило Студинський**.

Автор «Хитрого Панька» справив на мене незабутнє

* Український літературознавець, фольклорист і поет Василь Щурат у 1920 р. став засновником і ректором Львівського таємного університету, що виник у відповідь на заборону приймати до Львівського університету студентів українського походження. З 1929 р. Василь Щурат був академіком АН УРСР (прим. ред.).

** Український літературознавець Кирило Студинський був у 1900—18 рр. доцентом, потім професором Львівського університету. В 1940 р. обирався депутатом Верховної Ради УРСР (прим. ред.).

враження. Розумна простота виступала у всій його по-
статі. В очах було щось від простодушного селянина,
разом з тим очі ніби випромінювали здоровий гумор, со-
нячну життєрадість.

Обідали, обмінюючись новинами та спостереження-
ми. Черемшина намагався не відстати від товариша в
дотехах і між іншим зауважив, що Мартович при своїх
здібностях давно міг би скласти іспити, які вимагаються
для відкриття адвокатської канцелярії, і тим самим по-
ліпшити свої матеріальні умови.

— А все ж таки я не замінявся б з тобою, — відповів
на те Мартович. — Я не в силі прив'язатись до одного
місця, мені хочеться бути завжди всюди з народом, піз-
навати все нових і нових людей. Тому й мандрую то тут,
то там, що потребує повної свободи.

Леся Мартовича можна було слухати годинами, а за-
пас його дотепів все одно був невичерпним. Недаремно
люди з-за дальших столиків присувалися ближче, коли
він говорив.

— В той час у нас появилось багато нових книжок, —
оповідав Мартович про випадок гімназійного життя. —
Ми склали їх у скринях від вапна. Я поставив скриню
сторчака, видряпався на неї, дістав книжку і почав про-
голошувати уривок із поезій Федьковича «Як бог ділив
світ межі людей». «Гуцул вхопив полонину», — читає я
і zarazом показував, як той хапає полонину. «Мужик
хапнув поле: циган клевець та ковадло; дяк сів серед
школи і...» Я вчинив відповідний рух, щоб зобразити, як
сів дяк, аж скрині повалилися, і я стрімголов полетів на
підлогу. Реготу не було кінця.

Ми й самі від душі посміялися, а Мартович уже зга-
дував інші курйозні випадки з ним або з його земля-
ками.

— А живе ще старий мірошник у Орельці? — раптом
спитав він Черемшину і тут же пояснив, чому цікавить-
ся його долею. — До нього варто навідуватися. Як при-

їздив я до Равлюка, заходив до млина. Люди ждали чер-
ги на млино і мали час поговорити. Там я зустрівся з
лакеєм молодого поміщика Федором Хапицьким. Його
розповіді про розпусне життя пана і спричинилися до
написання «Пророцтво грішника».

Говорили ще про життя української інтелігенції в Ав-
стро-Угорській імперії, про нестерпні умови для культур-
ної діяльності. Зачепили й Мартовича: чому не одру-
жується?

— Не можу здобутися, щоб одну любити, бо їх так ба-
гато на світі, — відповів письменник жартома.

Він мріяв поїхати у Снятин, відвідати старих друзів —
Стефаніка та Равлюка. Йому кортіло познайомитися і з
батьком Черемшини. Тоді ми й думки не припускали, що
це наша остання зустріч, що мине якихось два роки, і
земля українська буде оплакувати себе між працею на хліб
та працею для людства і вмер у злиднях.

Хоч мені пощастило зустрітись з Мартовичем тільки
раз, досі ношу в серці його незабутній образ, згадую йо-
го ім'я з глибокою пошаною. Він міг зробити ще багато.
Не встиг. Але й те, що встиг, назавжди залишиться на-
щадкам, бо не можна викреслити з життя народного
Мартовичевої безкорисливої любові до рідного краю, до
народу.

Ми знов у Снятині.

Робота, робота, робота... Кожен раз Черемшина брав-
ся до неї з такою самовідданістю, ніби кожную зачатку
справу вважав справою життя.

В роботі, мабуть, і знаходив найбільшу розраду.

Поруч із юридичними книгами на столі Черемшини
були й чернетки майбутніх творів чи заготовки до них.
В його адвокатській канцелярії набігала не одна тема,
визрівав не один сюжет. Потрібен був час, аби все ви-
зріло, викристалізувалося. І Черемшина не спішив із

друком, він умів виношувати свої твори аж до благодатних годин, коли весь віддавався творчості, жив нею.

Письменник знав ціну художньому слову, бо не раз переконувався, що справжня література непідвладна ні часові, ні найжорстокішим реакційним силам. Австрійська влада душила бідноту величезними податками, всілякими утисками, карала за найменші прояви свободолюбства, та від цього прагнення свободи тільки наростало. І прапором народу в боротьбі за свої права була мужня поезія Тараса. Знедолені галичани, яким, за логікою властей, годилося б думати лише про шмат хліба, жадібно ловили кожне слово правди й протесту і думали не тільки про свою долю, а й про майбутні покоління. Щороку Галичина йшла на свято пам'яті Шевченка, щоб віддати великому синові України свою найщирішу пошану. Закосичене барвінком погруддя Кобзаря, святкові убори селян, високе піднесення народного духу — ніби й нема навколо неволі. В такі дні ми дужче й дужче проникалися чуттям єдності з усім українським народом. Шевченківські свята були в нас першими святами, що пропагували ідеї боротьби за соціальну рівність.

Ще зі студентських літ і аж до останніх років свого життя Черемшина виступав на роковинах Кобзаря з доповідями. Він ніс у народ справжній образ поета-революціонера, борця проти панів своїх і чужих. Шевченко, за словами Черемшини, мав геніальний дар дивитись на людей душею, бо народне лихо було його власним лихом, лихом його родичів, лихом його сім'ї, лихом усієї української землі.

Говорив Черемшина про велич свого народу, «гнобленого через сотні літ, окраденого з усього земного добра», та сильного тим, що в ньому «не завмерла ідея волі, рівності та воскресіння». Не забував письменник наголосити, що Шевченко, безмежно люблячи свою Україну, боровся й проти вузькоглядного шовінізму, палко виступав на захист прав кожного народу.

Шевченківські свята стали традиційними. Хто в Галичині не знав його імені? Майже в кожній хатині поруч зі святими образами висів портрет Тараса. В день роковин навіть найскромніші хатини та читальні були свіжо вибілені, старанно підмашені дбайливими жіночими руками. Бо цим святом люди вітали весну, з ним пов'язували свої надії на краще майбутнє.

Відзначалися й Франкові та Федьковичеві роковини.

І вже справжнім торжеством духу народного було святкування в 1914 році столітнього ювілею Кобзаря.

Концерти робило кожне село бодай у себе. А в Снятині... Всюди портрети Шевченка, повно квітів. На підводах і пішки з усіх сіл повіту прибувають у барвистих народних костюмах Тарасові дочки й сини. Йшли старі, йшли поважні газди з газдинями, а дівчата, самі, як квіти, несли вінки й квіти, йшла шкільна молодь із прапорцями й піснями. Коло нашіпаної могили Тараса, коло підвищення, де виступали промовці, хори і декламатори, хлопці творили почесну варту.

Виступав Марко Черемшина.

Мов зачарований, стояв багатолюдний натовп у глибокій мовчанці, а у весняному повітрі дзвеніли пристрасні слова.

— І знову збирається весь український народ святкувати по всій своїй землі, по всіх своїх містах і селах велике свято. І хвилями мчить поклін від усіх рік українських та лине до Дніпра-Славути, до могили гордоців народу, до могили найкращого сина України — кобзаря Тараса Шевченка...

Століття прогуло, відколи Ти, Батьку Тарасе, явився зорею на Україні. І серед темної ночі вивів Ти нас із блудного шляху на дорогу праці і народного таланту. Не шаблею, не мушкетом боровся Ти за волю і долю України, а світлом правди. І сіяв Ти своїми ідеями той непорочний, забутий, але широкий рідний край — Україну

свою, той благодатний рай, що стільки славних Братів у могилу поклав...

Ти показав нам те море, куди наші ріки спливатимуть. Не дай же нам заблудити на розпутті, не дай вийти із розважної розваги, навіть тоді, коли вороги наші Тебе — апостола правди і науки — споминати не зволять.

Коли поширяться Твої ідеї ще більше, коли великі твої Твоїх товаришів-геніїв серед прочих народів здемократизують суспільну і політичну гадку і погляди, і обновляться усі народи — тоді надійде заплата тим, що бояться Твого слова і духа, і Вкраїна забере серед народів місце, яке їй по заслугі належить.

...Найгеніальніший син України, апостол правди і науки, який до старого плуга викував новий леміш та чересло і в тяжких упругах зорав свій переліг, а на перелозі посіяв свої щирі сльози, з яких виросте народна свідомість, виросте віра в краще майбутнє і бажання боротьби за те майбутнє, за свої права, за знехтувані права народу, бо вірив наш геній Шевченко, що щастя прийде і встане правда! Встане воля!

Марко Черемшина вже скінчив, зійшов зі сцени й сів коло мене, а в повітрі ще ніби бриніли його слова, сповнені палкої любові до України, до народу, до Тараса.

У перерві підійшла до нас письменниця Наталя Кобринська. Ласкаво привіталася.

— Пане меценас! — звернулася до Черемшини. — Я з великою увагою прослухала вашу промову. Вона прекрасна, глибоко продумана, виголошена з великим знанням і безмежною любов'ю до нашого Тараса. Я рада, що можу з вами познайомитись. Чула я вже, що ви відкрили канцелярію у Снятині і навіть оженились, — Кобринська усміхнулася, глядячи на мене, і потиснула мою руку, — та дуже бажала стрінутися з вами. Я читала ваші «Карби», і вони глибоко закарбувалися в моєму серці. Як тонко відчуваєте ви психіку нашого селянина,

і ваш гуцул такий правдивий, такий знедолений, але все волелюбний, закоханий у природу, в пісню, в своє містечтво. І ви, бачу, захоплений селом. Як чудово звучить вступ до новели «Карби». Ви — поет! І я подивляю те ваше уміння поєднувати опис реального, тяжкого життя з такою тонкою задушевною лірикою.

Марко Черемшина слухав ті слова, схиливши голову, ніби соромився такої похвали. Вдячно потиснувши письменниці-демократці руку, він заговорив:

— Шановна товаришко! Ви так прихильно оцінили мою збірку. Та на цьому місці мушу я вам сказати, що й ваші оповідання зробили на мене велике враження. Ви в своїх оповіданнях розкрили життя жінки в теперішньому суспільстві й піднесли протест проти поневолення її, видвинули її права на визволення, права на самостійну працю...

Дзвінок повідомив про те, що святкова програма продовжується. Довелося прощатися, але видно було, що Кобринська й Черемшина ще багато мали сказати одне одному. Я зовсім змішалася, коли письменниця заговорила до мене:

— Сподіваюсь, що й ви не будете стояти осторонь нашого жіночого руху, будете працювати над освідомленням і піднесенням культури нашого жіноцтва, над поліпшенням його життя та становища в суспільстві. Пам'ятайте, що багато труднощів треба буде вам перебороти в житті, але не знеохочуйтеся і йдіть сміливо вперед.

Я ніколи раніше не бачила зблизька Наталю Кобринську і все уявляла її дуже строгою, неодмінно в чорній сукні або в українському строю, в квітчастій хустині, як бачила на фотографії. Тому зі здивуванням приглядалася до неї, гарної, привітної, одягнутої і зачесаної із смаком, елегантно, за найновішою модою.

Більше зустріти її не довелося, але цей спомин зберігся в моїй пам'яті назавше. Наталя Кобринська родом була з Покуття, та довго не приїздила на батьківщину,

а тоді, в 1914 році, потягнула її до земляків непереборна сила — мусила побачити, як жіноцтво включилося у святкування Шевченкового ювілею. І раділа, коли молоді снятинки у квітах і стрічках обступили погруддя Тараса, і полилася глибока пісня.

Перший спільний Новий рік ми з Черемшиною зустрічали у Стефаника. За нами вислали сани з бараницею, ми повернули за Миколою Фірманюком, що теж був запрошений, і ввечері прибули до Русова. Переливи дзвіночків на кінській збруї дали знати господареві, що час зустрічати гостей. Стефаник вийшов із хати, поміг виплутатись із бараниць, злізти з саней, а на порозі дому вже вітала нас ласкавою усмішкою Олена Плешканова, сестра покійної Стефаникової дружини.

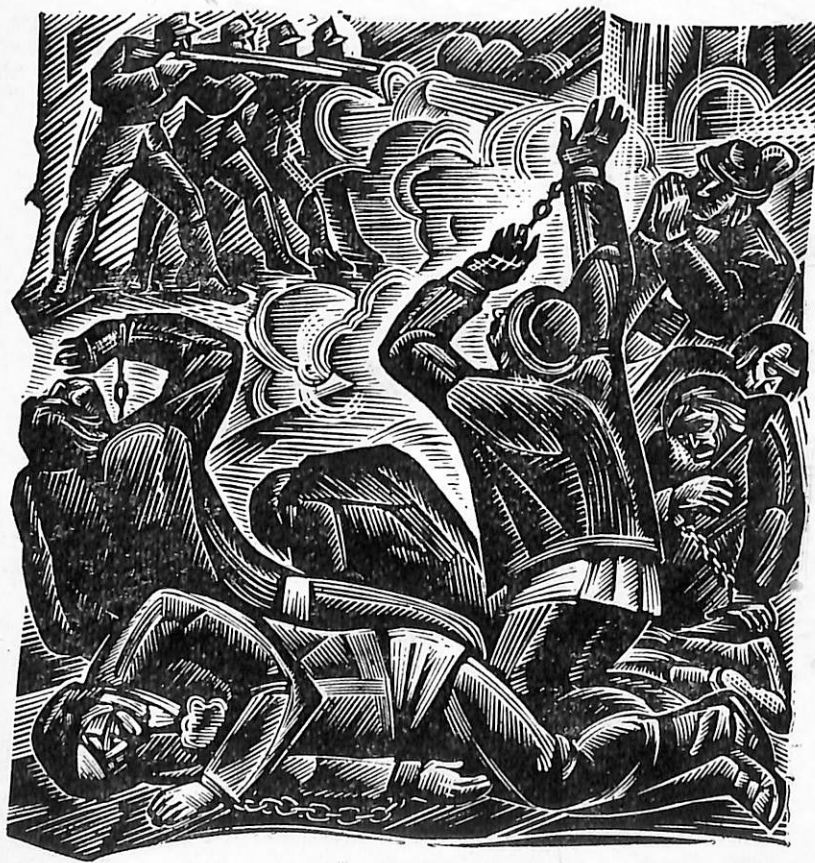
У кухні поважно поралась стара кухарка Матіїха. Біля неї крутилися обидва менші сини Стефаника — Кирило та Юрко. Старший, Семен, уже ходив до школи.

За старим звичаєм, вітаємо господаря з днем Василя. Сідаємо до гарно обставленого стола. В хаті тепло, чисто. Громадка гостей — як одна родина. Розмовляємо про все й ні про що. Хочеться відпочити від щоденного напруження й надовго зберегти святковий настрій.

Схиливши голівку батькові на груди, пильно слухає розмови дорослих малий Кирило. Юрчик забавляється луком.

Під вікном заспівали колядники. Потім зайшли до хати, повіншували посла. Стефаник попросив заспівати для Черемшини старовинну гуцульську колядку, котру я чула вперше.

Ой, у цього газди, у його дворі,
Гой, дай боже!
Ой, що ж нам скажеш, перший королю? —
Перший королю, світло і сонце.
Ой, що з нам скажеш, другий королю? —
Другий королю, ясний місяць.



«БОДАЙ ІМ ПУТЬ ПРОПАЛА!»

*Впали газди куди котрий, як вітролами від бурі. Одні гримнули трупом горілиць і не ойкнули, не писнули. Другі вигинаються та корчуть ноги і, тримаючись руками землі, поринають лицем у траву і конають. Один патентар скочив був, підбіг, загоспідкався і, заточившись колесом, упав у траву. Ще гримнула сальва, ще во-
рухнулися декотрі бадіки...*

— («Бодай їм путь пропала!»)

Ой, що ж нам скажеш, третій королю? —
Третій королю, дрібен дощику.
Чим ся похвалиш, перший королю?
Та й маю чим похвалитися!
Освітлю я всі гори, долини,
Гори, долини, всі полонини.
Чим ся похвалиш, другий королю?
Та й маю чим похвалитися!
Ой, як я зйду темної ночі,
Темної ночі, ще й опівночі,
Ой в радується гість у дорозі,
Гість у дорозі, воли у возі,
Вся звірка в полі, рибонька в морі,
Чим ся похвалиш, третій королю?
Та й маю чим похвалитися!
Ой, як я спаду три рази мая,
Урадується жито-пшениця,
Жито-пшениця, всяка пашниця.
А за цим словом, газдо Іване,
Будьте здорові!

Черемшина щиро радів такому сюрпризові, бо дуже любив народне слово. Діти, заслухавшись коляд, поснули, і ось незабутня картинка: Стефаник, як пістунка, знімає черевички з дитячих ніг і укладає хлопчаків до сну.

Поверталися додому вранці. Їхав з нами і Стефаник — мав полагодити у Снятині деякі селянські справи. І знову біганина з Черемшиною по різних урядах, оббивання порогів...

Я й досі вдячна Черемшині за те, що в молоді роки познайомилась із шедеврами художнього письменства. Обсяг шкільної науки був тоді досить обмежений, і поглибити свої знання я змогла завдяки своєму чоловікові.

Вдома у нас були майже всі українські газети й журнали, а також деякі польські, австрійські. Черемшина мав чимало томів власної бібліотеки. «Русалка Дністровая» (1837), «Маруся» Квітки-Основ'яненка (1848), «Кобзар» Шевченка (1860), «Народні пісні Галицької і

Угорської Русі», видані Я. Головацьким, твори Котляревського, Гребінки, Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Руданського, Лесі Українки, Коцюбинського, Федьковича, інших класиків української літератури; видатні твори російських письменників — Добролюбова, Лермонтова, Гоголя, Л. Толстого, Достоевського, Короленка, Тургенева, Чернишевського, Салтикова-Щедріна, Кольцова, Горького; німецькі видання творів Шіллера, Гете, Гейне; літературні надбання поляків — Міцкевича, Словацького, Жеромського, Каспровича; Вазов, Каралейчев, Христо Ботев — ці болгарські письменники були не тільки читані й перечитані Черемшиною, а й дістали його старанням українське звучання; твори французьких письменників — Гюго, Золя, Роллана, Дюма, Бальзака; англійська класика — Шекспір, Голсуорсі, Оскар Уайльд, Шоу; гордість індійської літератури Рабіндранат Тагор; письменники північних країн — насамперед, Ібсен, Гамсун; і, звичайно, античні пам'ятки — твори Гомера, Плутарха, Софокла, Платона... Мабуть, нема потреби продовжувати перелік, згаданого цілком вистачить, щоб переконатися в широті інтересів і досконалості літературного смаку Марка Черемшини.

— Книжка, — казав він, — мій приятель. Як тільки я навчився читати, Шевченковий «Кобзар» став для мене підручником. Чи в дорозі, чи вдома — всюди мусив мати з собою добру книжку, і все глибше та глибше хотілось мені пізнавати тайну життя.

Забігаючи наперед, скажу, що після перемоги Жовтневої революції Черемшина з кожним роком поповнював свою бібліотеку новими російськими виданнями, що проникали до нас найрізноманітнішими шляхами.

Так от, досягнувши широчинь світової літератури, Черемшина намагався допомогти й мені виробити певну систему читання, за якою я швидше могла б засвоїти справді видатні надбання, — самій орієнтуватися було

ще важко. Так я вперше прочитала в оригіналі Льва Толстого, Гете, Шіллера, Гейне. Черемшина ніжно і дбайливо ставився до мого виховання, жодних поглядів не нав'язував, а переконував. Наприклад, не забороняв мені релігійних обрядів, але всіляко доводив неспроможність церковних догм, поступово ведучи мене до атеїзму. За його намовою я простудіювала Дарвіна і ніби іншими очима глянула на світ.

Трудящі Західної України скуштували всілякого горя, але жили сподіванням на краще майбутнє. Блискавкою вцілила в їхні сподівання звістка:

Війна!

Влітку 1914 року австро-угорський уряд оголосив загальну мобілізацію. На військову службу був покликаний і Черемшина. Я отримала від нього листа зі Львова, «...все ще в готелю французьким сидимо з Стефаником, — писалося в листі, — завтра зголосимось, і що буде — не знаю... Правдоподібно, що поїдемо в Меріш Вайскірхен. Давай собі раду як можеш. Я буду старатись якнайскорше приїхати. Твій Іван».

Далі було коротке вітання від Стефаника.

Друзі-письменники зустрілися у Львові, і згодом були обидва звільнені від військових обов'язків. Разом приїхали до Снятина. А війна тим часом почалася.

Австро-угорська пропаганда розповсюджувала про росіян найжахливіші чутки. А російська армія була вже близько. Ті, що повірили безглуздим чуткам, покидали рідні оселі. За підводами, повними дітьми, стариками та домашніми пожитками, понуро брели прип'яті корови, коні. І люди брели понуро, не знаючи, де й коли пристануть. У тому замішанні стогнала пісня нічних блукальців, котрій не видно кінця-краю.

Черемшина не хотів виїжджати зі Снятина, і все ж не зміг протистояти загальному настроєві. Вирішив перебути цей час у своїх Кобаках.

— Село потерпає, — говорив він приглушеним голо-
сом, коли ми в'їжджали в Кобаки. — Бачиш, потерпає
від війни. А на вечір у його душі вже визрів образ такого
села, що й досі живе в оповіданні «Село потерпає».

Настрашені російською армією, австро-угорські гра-
біжники не минали нагоди помститися за все на мирно-
му населенні. Відступаючи, вони залишали за собою
смерть і руїни. Несамовиті зойки невинних жертв теро-
ру глибоко вражали Черемшину, кидаючи його то у без-
силий відчай, то у зненависть. Особливо вболівав пись-
менник за свого батька, котрий із цікавості надміру
приглядався до війська і тим самим підпадав під небез-
пеку.

Одного осіннього дня до нас прибігла сусідка і ще з
порога гукнула:

— Козаки в селі!

З появою російської армії в селі відчувлось полегшен-
ня. Та не відразу. За інерцією австро-угорська пропа-
ганда ще робила своє. Батьки Черемшини дали мені
звичайну селянську одіж, і в ній я сміливо вийшла на
подвір'я. Та коли на горі показався козакий роз'їзд, я
мусила захватись у коморі, в ямі від картоплі. Мене
покрили кожухами й наказали сидіти тихо, бо козаки
«на челідь ласі». Сиділа я довго чи недовго, а нарешті
наважилась вилізти і прислухалась, що діється в хаті.

— Здравствуйте, бабушка! — почула знадвору густий
чоловічий голос. Видно, хтось із козаків вітався з матір'ю
Черемшини. — А ти хто такої? — той самий голос,
тільки вже до Черемшини, бо батьки почали пояснювати,
що це їхній син, хворий на серце. Та Черемшина не дав
довго говорити за себе і сам щось відповів козакам по-
російськи. Ті, мабуть, відчувли симпатію до нього, бо
завели іншу розмову. Розповідали про кривди, заподіяні
австрійцями місцевому населенню, — дорога відступу
була усяяна трупами мирних людей.

Вийшла я зі схованки аж після того, як козаки зали-

шили наше подвір'я. Та через деякий час знову мусила
ховатися, тепер уже під лавицею, де лежали папуші з
тютюном. До хати завернули два російські офіцери.

Схованка була явно ненадійною. Тільки встигли не-
ждані гості привітатись, як побачили мої ноги.

— А это что такое?

Черемшина пояснив: я його дружина і сховалася туди
зі страху.

— Ради бога, не бойтесь, ведь мы люди, не волки...

Досхочу насміявшись, коли я, замурзана, вилізла зі
схованки, офіцери рушили до школи, де квартирували.
Невдовзі повернулись. Принесли кілька рож зі шкільно-
го городу, чорну каву, цукор. Я вже переодяглася, і
тепер самій було смішно, коли уявляла свій недавній
вигляд.

Та заспокоюватись було рано.

Хоч російські солдати і частина офіцерів добре стави-
лися до своїх західних братів, уряд вів зовсім іншу по-
літику. Було немало кровопролиттів, щоб викоренити, як
говорилося, український сепаратизм. Знищувалися на-
віть портрети Шевченка. Насипану біля Косова могилу
розкидали.

Відділені раніше колючими кордонами, а тепер ще й
заглушені гарматними громами, ми не змогли почути з
Росії Ленінові слова на захист західних українців.

Війна не вгавала. На спокійну працю ближчим часом
годі було сподіватися. Та Черемшина й не думав вичіку-
вати. Вистигали новели «Село вигибає», «Село потерпає»,
«Зрадник».

В хаті було надто неспокійно, і працювати доводилося
в stodolі. Черемшина вилазив на сіно, а я сиділа внизу
й читала або поряdkувала з лікарським зіллям.

По п'ятьох-шістьох годинах праці Черемшина повер-
тався до хати стомлений, але задоволений, що ніхто йо-
му не завадив.

Нарешті в селі козаків залишилося мало. Ходили

чутки, що російська армія наступає далі. Стало спокійніше. Ми вже й господарюємо: Черемшина ріже дрова, носить воду, а я варю.

Все минало б легше, коли б не книжковий голод.

— Перечитую в сотий раз, — скаржився Черемшина, тримаючи в руці «Війну і мир» Толстого або «Камінну душу» Хоткевича. — Я ж їх у школі завчив.

Брався тоді письменник і до такого «пустого» заняття як писання листів без надії, що адресат їх одержить. Відсилати не було куди, та й пошта не працювала. Один із листів закінчувався так:

«Як терплять наші мужики... оці старики, жінки, діти. а я сиджу, зложивши руки. І захистити не можу... Маємо тепер слово для них і то часами не можемо дати, бо те, що приходить їм пережити, відбирає нам мову. Все-таки я пишу».

Часто заходили до нас Черемшинина племінниця Марійка та її мати. Остання виконувала в селі обов'язки акушерки, а тому мала пошану в селянок. Черемшина ж любив її за постійну поінформованість про сільські справи.

Навідувалися односельчани — Букатчуки, Федір Герасим'юк, інші. Велися бесіди про воєнні дії, хоч ніхто достеменно не знав, що діється насправді.

Федір Герасим'юк ловив схожість між козаками й гуцулами і щиро радів зі своїх спостережень.

— Авжеж, схожі! — твердив він. — Козаки кажуть «голубчик», а ми кажемо «любчик».

Буваючи в Кутах, він бачив солдатів-кавказців і також дошукувався схожості з гуцулами. Дуже вже не хотів, щоб у село повернулися австрійці чи мадари.

Із Кутів він приніс московську газету «Раннее утро», де писалося про розгром австрійців у Сербії та про інші воєнні події. До газети припадали, читали, перечитували. Вона заговорила до гуцулів зрозумілою мовою і вже цим була цікава. Особливий інтерес викликало повідомлен-

ня, що в Галичині й Буковині створено комісії для розслідування злочинів австрійських військ щодо мирного населення.

Знаючи професію Черемшини, потерпілі від війни селяни звертались до нього по допомогу. Він радив їти до козаків. А ті нерідко допомагали чим могли.

Як я довідалася, моїм рідним у Снятині козаки також допомагали харчами. Про це розказала Черемшинина сестра Настуся — вона їздила туди за вістями, котрі нас цікавили. Я нарешті могла порадуватися, що вся моя сім'я, а також чоловікові друзі Стефаник та Фірманюк, живі, здорові, їм ніщо не загрожує.

У Кобаках Черемшина вів щоденник. Аби читач глибше збагнув тодішні вболівання письменника, наведу деякі уривки.

8. 12. [1914]. *Весь день ясний і теплий, над горами хмари. Сніг масліє, топиться, аж поля чорніють. З ранку стріляли далеко — хлипало небо над Косовом...*

25. 12. П'ятниця. *Вдень хмарно, і вітер східний, холодний, але мороз малий. Рано мрачно, опісля мрака горами. В напрямі над Косовом чути часті гарматні стріли. Настя довідалась від Чепиги, що повернув з Відня, що наші [і австрійські] війська зближаються, але дуже хлопів вішають, на груші, яблуні — де попаде. Кажуть, що вчора там же також стріляли. Гуцул віз на санчатах цебри і коновки міняти і казав, що чув, як гунають у горах. Вечір хмарний, місячний, і вітер дуже холодний[...]*

26. 12. Субота. *День хмарний з вітром. В горах мрака, але каже дедя, що будучи в лісі над Косовом, далеко чув стріли. Тут не було їх чути[...]*

2. 1. [1915]. Субота. *Весь день хмарно, що видно навколо заледве на 1 км, але в напрямі Косова далеко видно чути гарматні стріли, дуже часті. Снігу досить велика верства, східний вітер легший, але студений.*

Цілу ніч над мраками вгорі місяць вповні. Дуця вповідає, що вчора, 1. І., повели козаки 20 зайнятих наших форшпанів і добровольців в кожухах, що у нього були 2 рос. [ійські] форшпани і погрожували, що аби з жінками мали сюди прийти, то мусять нас зайняти і Перемишль здобути; що ми не уміємо і(нін) хреститися[...]

5. 1. Від ранку красний, теплий і ясний день. Перший день ясний. Вітер перестановиться, сніг тає. Настя з Куріловим поїхала в Снятин. Стрілів не чути. Кажуть, що Сруля козаки посадили на коня і так ведучи били нагайкою. Там віддав жінці гроші, переночувавши в арешті. Кажуть, що Петручка застала була у Басі хустку і тепер її правила назад, грозючи, що піде скаржитись до моск.[алів]. Бася хустку віддала. Взагалі люди зі справами удаються до козаків по рішення їх[...]

6. 1. Ясний, теплий, сонішний день. Дерева в лісах без снігу — а на землі сніги топляться, в горах між деревами в лісах сніг. В наших лісах — на горах і в Ковалівці чути стріли рушниць, видно к.[озаки] вийшли на полювання (заяців так багато, що мужики б'ють) — впрочім, гарм.[атних] стрілів не чути. Жінка хоть слаба, порастєть коло вечері. Приїздить Настя з Снятина, каже, що [...] від добровольця, за гуцула перебраного, довідались, що Льоньо ранений при кухні[...] Прийшов Василь Семенів — вигляд хороовитого на груди; каже: «Був у штурмі, то так тоді як варіят валить, кудя може і нічого не знає, ні пам'ятає, кого і кільки забив, не раз лиш з люфов вертає, а стрільба на скіпки».[...] Дуця каже, що тут козаки розповідають, що Краків з землею зрівняли, а Перемишль здобули.[...]

9. 1. Святого Стефана, субота. День теплий, яснавий, гори видно, ночі такі самі, хоть без місяця до 5 г.[один] рано. Патруля к.[озаків] за то, що запивалась, пішла до Кутів, а на її місце прийшла нова. Василь Тимка Юречкового розповідає про битви під Радівцями: «Нас усталили на лінію на 3 милі без жодного офіцера. Наші

старші — то команданти жандармерії. Як м.[оскаль] ударив з 40 гармат, то ми врозтіч ід Радівцям, аби на колю сісти і в гори до трупи. Офіцери вперед повтікали, а нам казали стояти з сего боку ліса так, що не мож було скапатись. Ми в утечу, а він за нами градом куль з гармат. Я з лівого крила урвався з своїми (50) і до села Швальбен. Тут нас сховали мужики і перебрали. Перебрані, йдемо на патрулю і видимо по толоці наших полонених зо 600 і гвери на купі. Тоді я хотів добитись до своїх, але мене козак спіймав і привів до хати. Коли они зайняті були фасованням грошей, я утік. У них старші обходяться з жовнірами як рівні. У нас до лейтенанта 2 слів не мож заговорити. Наші силою не побідят, хіба в згоді. Ми жодного маш.[ин]гвера, ані жодної гармати не мали. Та битва була від цієї середи, що минула, тиждень назад[...] На Буковині страшно вішали, а ще були страшно...

14. 1. Новий рік. Притрусив сніжок ожеледу і де стати ногою, показується ожеледа, гей залізо. Тихо дуже, стрілів вже давно не чути. День хмарний і маленький мороз, бо з стріхи не капає[...] Ех, коби хоч надія на близький мир[...]

Черемшина пильно цікавився всім, прислухався до оповідей мало ймовірних, неймовірних і просто дивовижних — як вони склалися в народній інтерпретації.

В щоденнику згадується Льонгин, мій брат. Черемшина його дуже любив. І всіх нас засмутила звістка, що він поранений.

Та були й свої радощі. Зі Снятина приїхав Зінкевич. Він розказав, що козаки забирають у діди́ча майно і роздають бідним, що вони відпускають полонених українців додому. Був нібито такий випадок: російському солдатові повідомили, що в такій-то хаті заховався австрійський жовнір, та той тільки махнув рукою — хай собі лежить, долежитьсья...

Але до миру було ще далеко.

На церкві з'явилось оголошення сільської управи: до 6 годин не ходити і громадами не стояти; жінкам і дівчатам до козаків «зуби не шкірити».

Життя тим часом ішло своїм порядком, не визнаючи жодних обмежень. Ховатися від нього було безглуздо.

І в травні 1915 року ми їдемо знову до Снятина. Зупинилися тимчасово в моєї матері.

В Коломийській окрузі стояли на той час австро-угорські війська. Вся інша Гуцульщина була зайнята російською царською армією.

Становище було мінливим, а які й коли стануться зміни — ніхто не міг передбачити.

В кожному разі, ми чекали змін зовсім інших. А тут одного дня містом рознеслася чутка, що Стефаник заарештований австрійською комендатурою. Стефаник, посол австрійського парламенту, недоторкана особа!

Черемшину та інших друзів Стефаніка це дуже обурило.

У складі різнонаціональних австро-угорських військ, що стояли тоді в Снятині, було кілька українців. Від них пошастило довідатись, що письменник перебуває в приватному будинку, зайнятому військом.

Із буковинського містечка Вашківці (у Снятині пошта не працювала) полетіла у Відень телеграма.

Минув той день, другий, а на вечір Стефаніка випустили.

Він прийшов до нас і розповів:

— Два дні тому перед моєю хатою зупинилось військове авто. Австрійський офіцер сказав, що їде до Снятина в комендатуру, і запропонував поїхати з ним.

На порозі комендатури офіцера зустрів генерал і запитав:

— Де той негідник?

Потім офіцер відвіз мене до будинку, де було розміщено австрійську частину. Мене попередили, що буду

під наглядом війська. Пересидів в одній кімнаті з жовнірами. На них не нарікаю.

Обійшлося без допитів. Через сорок вісім годин з'явився сам генерал і заявив, що сталася помилка, я можу йти собі додому.

При генералові й кількох старших офіцерах я дуже чухався і просив пробачити, бо під час арешту набрався комах.

Дякуючи Черемшині за клопоти, Стефаник мовив:

— Ти міцний у всьому приятель.

І це була для Черемшини чи не найвища похвала. Він високо цінував друзів і боявся обманути їхнє довір'я навіть у дрібницях.

Його обличчя тепер було ясним. Як мені хотілося, щоб ніколи не з'являлося у нього те, друге обличчя, сумне й суворе, котрим мучив найближчих людей і передусім себе.

Але те, друге обличчя мусило бути, воно впливало з самого життя.

Кров'ю й пожежами кипіла війна, множила злидні, руйнувала міста і села. І не міг письменник пройти безтурботно повз народні страждання. Австрійська вояччина все лютішала й лютішала від частих фронтових невдач, і злість її обрушувалася на нещасних селян, що й без того ледве трималися на землі. Тож одна з новел Черемшини закричала болоче й гнівно вже своєю назвою:

«Бодай їм путь пропала!»

Бодай їм путь пропала, народним мучителям, що засівають нашу землю не зерном, а смертю.

Добре, що Черемшина не був серед цього пекла самотнім, що були в нього друзі-однодумці, і серед них великий син України — Василь Стефаник.

Він переїхав із Русова до нас у Снятин, і друзі-письменники стали справді нерозлучними. Стефаніків батько

привозив чорного житнього хліба, поживтілого від часу сала, часнику, тютюну, давала харчі й моя мати.

Під час обстрілювання, коли смерть кружляла над містом, доводилося спускатися в пивницю. Іноді це тривало кілька годин. Було часу і для нудьги, і для пошуків виходу з неї. Там я почула від Черемшини цікаві подробиці зі студентського життя.

... Записалися ми в товариство «Січ» і почали ту «Січ» реформувати, виступаючи проти старших «січовиків» та запроваджуючи доповіді з науки та художньої літератури.

Пізніше у Відні було засновано робітниче товариство «Родина». А троє товаришів і я заснували собі «Поступ», де кожен звітувався бодай раз у місяць. Але заходили ми й до «Родини». Там я познайомився з батьковим товаришем, що був родом із Старих Кутів.

Як студентові, котрому не дуже добре живеться, новий знайомий приносив мені децю з їжі, пропонував склянку пива. Від такої розкоші ставало аж моторошно, бо звук я більше до хліба з гірчицею та до чорної кави.

Нарешті я влаштувався на роботу — носити цеглу на одній із будов передмістя. Працювали ми вдвох із німцем Вернером, моїм приятелем, що також не міг похвалитися достатком. Платили нам добре, але довго витримати я не міг, адже робити доводилося вночі, бо дні були зайняті студіями. Я почав хворіти на очі. Мій земляк зі Старих Кутів порадив мені інший заробок — прибирати на вулиці. Це робиться на світанку, а вночі можна спати. Ми з товаришем погодилися й на це. Нас прийняли, і відтоді ми щосвітанку брали фартухи, мітлу, лопату, двоколісний візок та й рушали по шмат хліба. Звичайно, платили нам тепер менше, але робота була набагато легшою.

А земляк мій між тим ніби зник. Не з'являється та й годі. «Чи не хворий часом?» — подумав я. У неділю в

день Миколи (а земляка звали Миколою) я купив ліпших цигарок і метнувся на розшуки.

Дійшов до будинку з відішукуваним номером і збентежено зупинився, поглядаючи то на картку з адресою, то на дім, що має таку славу, з якою ніяк не в'язалося добре ім'я мого земляка.

Швейцар оглянув мене зневажливо і пропустив.

Микола справді лежав хворий. Жінка і двоє дітей були біля нього.

— Ти чого сюди прийшов? — незадоволено спитав він, готовий випхнути мене за поріг. — Ти ж знаєш, що це публічний дім?

Приголомшений, я стояв зі своїми цигарками і приготованими побажаннями і не міг сказати слова.

Ніби виправдовуючись, Микола почав пояснювати, як туди потрапив. Він хотів їхати в Америку, світ за очі, щоб якось порятуватися від злиднів, та не вистачало грошей. Потрапив у ще більшу скруту. А що з війська знав німецьку мову, взяли його в цей дім за сторожа.

— Я хотів би, щоб твоя нога більше сюди не ступала. Бо й я тут лиш доти, поки малі діти ще не розуміють.

Я й сам був не радий, що мушу все це бачити. Кімнату з рудо-зеленими від плісняви стінами. Виснажену жінку зі зморщеними руками, якими цілі дні прала чужу брудну білизну. Хлопчика-першокласника та його молодшу сестричку, на яких з кожного кутка позирають злидні. Що надавало сили до життя? Портрет Шевченка, що висів над Миколиним ліжком, випромінюючи живу непокору? Чи ангел на картині, який веде дівчину через кладку? — він немов із казки, недоговореної над дитячим ліжечком. І ці бідні, нещасні люди, що ледве зводять кінці з кінцями, бралися допомагати мені. Тож неважко зрозуміти, як я знітився від усвідомлення того, що приймав ту допомогу.

Пізніше я намагався згладити свою вину тим, що сам матеріально підтримував земляка. Та до його нужди

причинилося ще одне велике нещастя: дружина захворіла на сухоти і померла. Згодом померла й маленька дочка. Миколу ж звільнили з роботи, бо прати замість жінки він не міг.

Вдруге я прийшов до Миколи для того, щоб допомогти йому вибратися з тієї нори. Я не міг приховати хвилювання, коли хлопчина знімав із вогких стін портрет Шевченка та фотографію мами.

Ми з товаришами спромоглися знайти роботу Миколі на цегельному заводі. Сина він мусив залишити у сторожках. Та ставилась до малого добре, бо своїх дітей не мала. Хлопчик дуже кохався в музиці, і ми, студенти, склалися йому на скрипку. Та нараз Івасик захворів на легені. Зі скрипкою не розлучався і в лікарні. Так і вмер.

Моє становище тим часом поліпшилось: я закінчив судову практику, одержав диплом доктора права. Коли виїжджав до Ділятина, намагався зобразити з собою нещасного земляка, щоб дати йому роботу біля себе. Та він не погодився їхати, заявивши, що життя його вже пропаще. Потім писали мені, що розради він шукає у горіліці.

Замок Черемшина. І ми мовчали, вражені жорстокою долею, що переслідувала не одну людину чистої душі. Нарешті заговорив Стефаник.

— От і маєш, Іване, готову тему: ніхто з тобою не поділиться куснем хліба так щиро, як бідний.

Заходили до нас Фірманюк і Зінкевич. Останній розповідав про свої зустрічі з російськими солдатами. Вони, за словами Зінкевича, не хочуть воювати, вони ладні покінчити назавжди з війною, а заодно і з панамі, що затіяли це братовбивство.

У нашому тісному колі Зінкевича називали комуністом. Він звідкись приносив газети, Черемшина та Стефаник охоче читали повідомлення, не всьому вірили, але

з нетерпінням чекали свіжих новин. Так минали дні за днями. А бували години, коли хотілося відпочити від усього, що затьмарювало душу, а думати про квіти, про велич рідної природи, про красиве в людині. Черемшина любив нашу стару хату з садом, з вікон якої виднівся цілий світ квітів. Теплими літніми вечорами друзі виходили на ганок, милувалися землею, що являлася в таємничому темному вбранні, і роздумували. Черемшина хвалив наші народні таланти, захоплено розказував про співачку Крушельницьку, не менш захоплено починав оповідати про співака Мишугу, що змушений був розвинувати свій талант десь далеко від рідного краю, але в голосі письменника вже відчутні були й нотки глибокого смутку — бо сумною, дуже сумною поставала в уяві дорога українського народу.

Якось ми попросили Черемшину розповісти про своє знайомство з Іваном Франком. Спробую і цю розповідь передати.

— Було це у Відні, 1896 року.

Поступові віденці через студента Гната Лейхнера звернулися до товариства «Січ» та «Родина» з пропозицією влаштувати великий мітинг, на якому найвизначніші бесідники-українці відкрили б світові тяжкі наслідки шляхетського панування в Галичині.

З цього приводу було організовано комітет, до якого ввійшов і я. Ми постановили запросити бесідниками Івана Франка та ще декотрих громадських і культурних діячів.

Франко прийняв запрошення. На мітингу він виступав останнім. Я, що був на першому році права і не мав нагоди зустрічатися з великими людьми, гарячково хапав кожне його слово. А слова були справді мудрі, переконливі, вони піднімали в натовпі цілу бурю протесту проти подвижників східногалицького пекла, вони виставляли напоказ оголену суть панського урядування і

згуртовували нас навколо простої бідняцької правди. Хотілося впасти перед цією людиною і цілувати їй руки, ноги, хотілося нести його, щоб ніг не заपोрошив, хотілося цвітом його обсипати.

Другого дня Франко мав промовляти перед інтелігенцією. Я ледве дотиснувся туди. Тепер Франко викладав свої думки науковою методою. Чим здивуєш таку аудиторію, в якій і парламентарні послы, і редактори поважних газет та журналів, і професори університету, й письменники? Та незламною логікою, переконливістю доводів Франко полонив усіх. Після викладу посипались питання. Через дві години Франко відповідав на них, і не можна було збагнути, як змогла ця людина так всебічно вивчити народне життя.

Другого дня я довідався, що ввечері Франко буде в центральній кофейні на Панській вулиці. Туди я пішов з приятелем Романом Сембратовичем, котрий і представив мене великому письменникові.

На Франка я дивився зблизька, як на сонце, від якого меркнуть очі. Дуже врадувався, коли він запитав, що студіюю, а довідавшись, коли їду додому, запропонував:

— То їдьте разом з нами!

Я ще не мав усіх грошей на дорогу, але щоб не минув такої щасливої нагоди, позаставляв де що міг і в умовлений час прийшов до поїзда. Прийшов пішки, як і мої від'їжджаючі товариші, — аби заощадити 15 геллерів. Натомились добре, але встигнули.

У великому залі ми поставили скриньки й сіли відпочити. Вже зав'язалася й дискусія про політичне становище нашого народу, як її обірвав схвильований шепіт. Ми звернули погляди в той бік, звідки наближалася група святково одягнутих людей. Між ними був і Франко.

Почувши наші привітання, письменник залишив своїх співбесідників і швидким кроком підійшов до нас.

— А, це наші панове студенти, — сказав, усміхаючись. Видно було, що милується вишиваними сорочками.

Ми збентежено подавали йому руки, він міцно тиснув їх, і щирість швидко змінила ніяковість.

— О, тепер буду мати приємне товариство, — звернувся Франко до людей, що його супроводили. — Потім знову став обличчям до нас. — Ви, певно, всі додому, легініки?

Розпитував, хто куди їде, і ось зупинився поглядом на мені:

— Ви на Верховину?

Я тихо відповів, що їду в Кобаки.

— Поїду тепер у гори, — заговорив Франко до всіх. — Люблю цей сміливий народ, чарівну гірську природу...

Та ось через кілька хвилин має відбутися поїзд. Всі подалися на перон. Франко знаходив тепле слово для кожного, хто прийшов його провести. А коли пролунав сигнал і час було займати місця, ми здивовано відзначили про себе, що письменник має білет III класу.

Він стояв на підніжжі вагона, і в цей момент підбігли дві дівчинки з квітами. Ледве встиг схопити квіти і подякувати — поїзд уже рушив.

У вагоні Франко швидко помітив мою несміливість, тож узяв мене під руку, завів у своє купе, почаствував яблуками, яких мав повну вовняну торбу. Я почував себе все ще ніяково, хоча б тому, що я студент прав, а не філософії, і не зможу говорити з письменником на теми, які він буде порушувати.

Ніби щоб підбадьорити мене, Франко мовив:

— Ну, легіні, поїхали, нас жде Верховина.

Потім він сидів біля вікна, прощаючись із містом, що пропливало мимо нас, і ми боялися сполохнути його задуму.

Розмова, якої я так боявся, почалася зовсім з іншого боку, ніж я очікував. Франко заговорив саме про те, що мене мало цікавило як майбутнього знавця права. Я не сподівався від нього такої обізнаності у цьому напрямі, мені було якось не по собі, що й тут не можу бути

гідним співрозмовником. Аби проявити бодай ті знання, що маю, я намагався забігти у вуличку художньої літератури. Тоді Франко взявся іспитувати мене з Байрона і Шекспіра.

— Від цих двох велетів, — сказав він, — починається література, як право від римського права, а наука про національну економію від Адама Сміта.

Я відчував неспроможність говорити з Франком і на цю тему, та вже зовсім спалився на вуглик, коли письменник ніби між іншим зауважив:

— От бачите, у Вас баденівська голова!

Я не знаю, що то за баденівська голова, і на питання, чи я читав Ломброзо*, мусив відповісти одним словом:

— Ні.

— Ну, то прочитайте його «Дер Фербрехер», там знайдете пояснення, що то значить.

Мені стало набагато легше, коли перейшли до пісень. Я навіть заспівав в'язанку коломийок.

— Вам як майбутньому письменникові, — говорив Франко, — народна творчість конче потрібна, збирайте її, бо ніде краще й правдивіше не передано життя народу.

— На фєріях** це моя основна робота, — відповів я. — Але чогось наші пісні такі сумні, песимістичні.

— Песимістичні? В них за смутком відчувається велика сила, енергія, порив до свободи, — заперечив Франко. — Пісня — це жива правда і про нове, і про старе. А приказки, прислів'я — це ж справжня філософія!

Мені спали на гадку слова Франкового вірша, і я не втримався, щоб їх не проголосити:

* Ломброзо Чезаре — італійський психіатр і криміналіст, засновник антропологічної школи в буржуазному кримінальному праві. За політичними поглядами — крайній реакціонер, прихильник расової теорії (прим. ред.).

** На канікулах.

Як у хвилі сумніву та муки
Вчитель мудрий не найдесь тобі,
То приймай потіху і науку
З простих уст, загублених в юрбі.

— Як хочеш, молодче, бути письменником, тримай зв'язки з народом, живий його життям, — порадив мені Франко. — І не забувай ніколи свого краю. Ти ще маєш до свого нещасного народу чарівну природу Верховини. Глибоке джерело! І ти сягай у нього якнайглибше. Заглянь у кожну хатину, яка, немов ластівчине гніздо, прилягає до гори. Заглянь у колибу, ген на полонині, де вівчар, крім неба і маржини, більше світу не знає. А то ж людина! Він чесно виконує свої обов'язки з діда-прадіда. Заглянь під низеньку стріху, де мама в кориті, прив'язаним до сволака, дитину колише, а других, старшеньких до себе пригортає та снує їм свої мрії-казки.

— Пане докторе, — озвався один з моїх приятелів Петро Кошак, — ми читали Вашу збірку «З вершин і низин», багато з неї вивчили напам'ять. І почав цитувати:

Лупайте цю скалу. Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас...

— Нам так хочеться іти цим шляхом, — втрутився я, — і ми будемо йти по ньому за Вами, разом з усією нашою інтелігенцією нести світло в народ.

— Добиватись долі треба спільно, — сказав на те Франко, — а ви бачите, що у нас робиться. Народовці хочуть самостійності, москвофіли до царя тягнуть. А народові від того не легше. Українцям треба виборювати долю разом з усіма пригнобленими народами.

Розмова знову перейшла на літературу. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, «Що робити?» Чернишевського...

— Ви читали в оригіналі? — спитав мене Франко про «Що робити?».

— Так. Бо як тільки вступив до університету, записався до бібліотеки «Общества студентов из России». Товариші допомогли вивчити російську мову.

— Російська література допоможе вам формувати і розвивати письменницький талант.

Від згадки про мій талант я знову зніяковів, бо не вірив у нього, і тому заговорив про таланти, котрі не викликають сумніву — про Гете, Шіллера, Золя, Гюго та інших європейських класиків.

— Це добре, що Ви цікавитесь світовою літературою, — схвалив мої захоплення Франко. — Боюся я іншого: аби Ви не потрапили під вплив місцевих модерністів та декадентів, з якими, певно, знайоми.

Аби запевнити письменника в тому, що мої остаточні смаки далекі від модерністських, я похвалився:

— Дуже люблю Кольцова, пробував перекладати на українську мову. Він мені тим і близький, що син народу, виріс серед мужиків, душею полюбив їх...

— А що читаєте Ви, юристе, з економічної літератури? — раптом поцікавився Франко. — Марксів «Капітал» читали?

— Пробував, але він для мене заважкий, — зізнався я.

— Це тому, що закони розвитку суспільства дуже складні й до того ж замасковані, — пояснив письменник. — Але з часом Ви їх зрозумієте. І тоді набагато ширшим стане горизонт Ваших знань.

Хвилина мовчанки, тільки стукіт коліс. Втомлений, уважний погляд Франка по черзі зупиняється на кожному з нас, і кожному з нас передається тепло замислених письменникових очей, що вміють бачити так далеко і так глибоко.

— Скажу Вам, легіні, що коли наші хлопці їдуть в чужі краї за наукою, то часто сходять на манівці. От хоч би Ваше товариство «Січ» у Відні...

В саму душу запали ті слова, і ми обіцяли собі йти чесною дорогою боротьби, хоч знали: це нелегко. Ми ба-



«ЗА МАЧУХУ МОЛОДЕНЬКУ...»

А напротив них із-поза зеленої смеречини на кремінному плаєві вийшла, гей зоря білявиночка, — Єленка, струнка та висока, у святочних запасах та мережаній цурканці, на білім личку засмучена, голубими вічками розжалена.

Скрипки зойкнули, газдині вівкнули, а газди метали князеві під ноги свій голос, гей сплетений барвінок.

З-помежи дружок поклонилася молода княгиня своєму князеві, до шлюбу ідучи...

(«За мачуху молоденьку...»)

чили перед собою людину, котра може нас вести, котра вже немало терпіла за своє свободолобство, але не схитнулася. Адже й тепер у Франка був важкий період у житті: не пройшов по конкурсу як професор української літератури Львівського університету, був не тільки в моральній, а й у матеріальній скруті.

Помітивши, що Франко втомився, ми попросили його відпочити. Почали дрімати й мої товариші. А мені відбирала сон близькість великої людини, я ладен був день і ніч стерегти його як неоціненний скарб народу.

Та втома бере своє, очі злипаються, і здається, що я з Франком уже в Кобаках, шукаємо в Цухоновім лісі цвіт папороті, який миготить золотом.

Спитаєте, може, яке враження залишив по собі в моїй душі Франко? Великого астрального тіла, що гріє на всю Україну, а світить ще далі.

Давно ми слухали ту розповідь. Ой, давно!

І якщо вона досі збереглася в пам'яті, то, мабуть, тому, що багато важила для всіх нас у ті жорстокі воєнні роки. Ми наче спільно переживали свято, що колись випало на долю Маркові Черемшині, а він переживав його з нами вдруге.

Попереду ж було ще страждань і страждань.

Російська царська армія відступала. Галичину знову окупували австрійські війська. Це супроводилось новими утисками.

Стефаник виїхав у Відень. Фірманюк — до Самбора. Черемшина залишився у Снятині, але і його нерви ледве витримували. Став мовчазним, похмурим.

І раптом нове горе. Обірвалося життя Леся Мартовича. Останнім часом він жив у знайомого в селі Улицькому, що біля Рави Руської. Село опинилося в районі воєнних дій, і будинок, у якому лежав уже хворий письменник, був зруйнований. Доглядали Мартовича

полонені, з якими щиро здружився. На їхніх руках 11 січня 1916 року і помер.

Для Черемшини це було занадто важким ударом, він не міг змиритися з утратою, душа відмовлялася повірити суворій і невблаганній правді. Як же так? — не стало Леся Мартовича, людини, створеної саме для життя, вдача якої була повна сміху й погоди.

А війні все ще мало було жертв і крові.

Та народному терпінню є край. Австрійське військо, в якому були німці, угорці, чехи, словаки, словенці, хорвати, серби, українці, поляки, італійці, євреї, не мало в цій війні великої спільної ідеї, котрою можна б виправдати перенесені страждання. Вояки збагнули, за чий вигоди вони йдуть під кулі, тому при кожній нагоді здавалися в полон. Особливо масовим було це явище серед воїнів слов'янських націй, котрі бачили в російських солдатах ще й братів по крові.

Крізь зойки скривджених і протести нескорених, крізь морок несправедливості і пробуджені промені людської надії прийшов 1917 рік. По цілому світу пронісся відгомін революційних подій у Росії. До кожної звістки зі Сходу пильно прислухалися трудящі Галичини. Вони всім серцем вітали перемогу Жовтневої революції й самі піднімалися на боротьбу.

Розхитана до основ Австро-Угорська імперія восени 1918 року розпалася. Тепер уже близькою й доступною здавалася галичанам прадавня мрія, мрія про возз'єднання в одній українській родині.

Ще в перші дні 1918 року на загальних зборах громадян Снятина було обрано органи народної влади. Головою міського комітету і бургомістром обрали Черемшину. Комітет мав ухвалювати постанови, а бургомістр забезпечувати їх виконання. На другий день на зборах усього Снятинського повіту було обрано вже повітовий комітет, до складу якого увійшли і Черемшина, і Стефаник.

Та Черемшина заявив, що не може виконувати обов'язки бургомістра, і запропонував на цю посаду Семена Зінкевича.

— Бургомістр мусить бути хазяїном міста, — доводив він. — А я на це не маю часу. Крім того, Зінкевич виріс тут, серед простих людей, він рідний вам з кості та крові, його будуть слухати ліпше, ніж мене — інтелігента, що всього кілька років перебуває у Снятині.

Було ще одне міркування на користь Зінкевича. Він часто бував між російськими солдатами, а пізніше між солдатами австрійської армії, що верталися з полону після того, як власними очима побачили російську революцію; йому краще й знати, що до чого.

Пропозицію Черемшини було прийнято. Зінкевича снятинці знали як людину енергійну, працювиту, справедливую.

Повітовий комітет працював удень — з огляду на те, що декотрі члени його приїжджають із віддалених сіл, — а міський збирався увечері. Спочатку засідання проводились майже щодня, а з весни 1919 року — раз або двічі на тиждень. Комітети ухвалювали рішення місцевого значення, але обговорювалися на них і політичні, економічні та соціальні питання. Основна їхня діяльність на перших порах зводилася до забезпечення населення, насамперед, бідноти і осиротілих дітей, паливом, продуктами, тощо. Та планувалися й радикальні заходи. Повітовим комітетом було вироблено проект земельної реформи, за яким панська і церковна земля мала перейти у власність селян.

Як голова міського комітету Черемшина працював багато і рідко міг викроїти собі час для письменницької роботи. Його турбувало хитке становище Галичини. На селі панував розлад. Багачі гріли руки, а біднота й далі терпіла нужду. Голови селянських громад швидко змінювались. Міцної організаційної сили не було. При кожній нагоді Черемшина, Стефаник (на той час він уже

повернувся з Відня) та Фірманюк вдавалися до спільного обговорення політичних справ, але знайти вихід не вдавалося. І все ж побратими не опускали руки. «Під час таких розмов, — згадував пізніше Фірманюк, — Черемшина говорив, що світ розколовся надвое — на чолі одного став Ленін, на чолі другого Вільсон, тогочасний президент США. Всі інші держави і їхні керівники мають тільки другорядне значення. З міркувань соціальних, історичних, географічних та етнографічних ясно, що наше місто, і взагалі ціла Галичина, не може бути на боці Вільсона».

Ми, жінки, організовували тим часом допомогу Червоного Хреста. Збирали гроші, продукти, готували страви і розносили все це хворим російським солдатам, що лежали у снятинській лікарні. Питали в них домашні адреси і, по можливості, сповіщали сім'ям про синів, чоловіків, батьків. «Польсько-українська війна» потягла за собою гризню та бійки між українською й польською молоддю і в нашому повіті. Це дуже непокоїло Черемшину — і тому, що відволікало людей від соціальних справ, і тому, що в цю колотнечу могли ось-ось втрутитися румунські бояри, а це призвело б до нових ускладнень у визвольному русі галицьких трудящих.

Побоювання були небезпідставні. Навесні 1919 року румунський генерал Задик надіслав до Снятина ультиматум, писаний французькою мовою. Вимагалось здати Снятин румунським військам до ранку 24 травня.

Становище громадського комітету було критичне. Черемшина гостро обурювався нахабністю генерала, але обуренням не зарадиш, щось треба робити, і він дав згоду ввійти до складу делегації, що мала виїхати в село Оршівці.

Та дорогою всіх членів делегації було затримано. Віз і коней румунські солдати відібрали, а затриманим наказали вертатися пішки у Снятин.

Румунські війська захопили Північну Буковину і ча-

стину Галичини. Кордон зробили на схід від снятинської вежі. Комендант жандармерії Туркулеску почав наводити «нові порядки» за всіма правилами розбещеної воячини.

Семен Зінкевич занедужав, тому обов'язки бургомістра впали на Черемшину. Кожен, хто близько знав письменника, розумів, скільки волі довелося йому змобілізувати, аби зберегти зовнішній спокій і бодай по змозі зберегти людей від свавілля нових окупантів.

— Це ще не останнє слово історії, — втішав він себе і друзів.

Слідом за румунським військом до Снятина вернулися й ті поляки, що були повтікали. Очоловав групу колишній снятинський бургомістр Немчевський. На другий же день комендант Туркулеску призначив його бургомістром заново. Церемонію було організовано таким чином, щоб принизити Черемшину. Робилося це на засіданні міської ради. Комендант посадив Немчевського, що стояв уже тут в запопадливій позі, у фотель і зухвало виголосив:

— Пана Немчевського я ставлю на владу!

Життя в окупованому краї ставало нестерпним. Румунські бояри оголосили стан облоги і робили, що їм заманеться.

І досі в моїй пам'яті весна 1919 року живе як весна великих надій і великих розчарувань, важких пошуків і важких утрат.

Особисто для мене та весна пам'ятна й тим, що вдалося побувати в Будапешті. Завдяки одному курйозному випадкові. Мене вкусила домашня собачка. Черемшина взяв собі в голову, що та собачка могла бути сказеною, і настоював прийняти курс лікування. Але де лікуватися? Їхати до Кракова? Не дістатися туди, на підступах до міста саме йшли бої. Залишався Будапешт. Я вже й не дуже перечила, бо рада була подорожі, і ми поїхали. На той час в Угорщині було встановлено Радянську владу, тож місто зустріло нас якимось небуденним настроєм,

що передавався й нам. Черемшина, здавалося, навіть помолодів. Він жадібно вчитувався в газети, журнали, радувався новинам про радянське будівництво в молодій республіці, прислухався до ритмів нового життя і, мабуть, уявою переносив їх на свою рідну землю. В кіно-театрі ми дивилися документальні кадри про Володимира Ілліча Леніна, і коли в залі прозвучала мелодія «Інтернаціоналу», серця наші наповнювалися ніби новим, не знаним досі хвилюванням. Були ми і в театрі, оглянули визначні місця Будапешта, милувалися островом Маргарити, що виріс серед Дунаю, і всім великим, прекрасним містом.

Повернувшись додому, ми довідалися про звільнення з роботи вчителя Василя Равлюка — за те, що не хотів визнати польського громадянства. Черемшина й Стефаник пробували допомогти, але цього разу нічого не вийшло. Пізніше Равлюк захворів на очі й почав сліпнути.

Одної ночі до нас зайшли п'ять польських офіцерів і заявили, що я заарештована. Черемшина протестував, але з того нічого не вийшло, я мусила одягтися і йти.

Саме відбувався великий бал з нагоди союзу Румунії з Польщею. Черемшина намагався дістати перепустку, щоб просити за мене у генерала, але й це не вдалося. Раненько на допомогу приїхали Стафаник і Фірманиук. На всяк випадок вони прихопили для мене навіть найпотрібніші речі. Та все обійшлося гаразд, мене випустили. З'ясувалося, що арешт було вчинено навмисно, аби образити Черемшину.

В неділю або свято письменник одягався у вишивану сорочку з грубого полотна, заходив у садок, сідав на лавочку у затінку і про щось думав або ж розглядав квіти на городі, дивувався їхній красі. Наш Снятин лежить над Прутом, Черемшина часто приходив до річки, бо дуже її любив, але не купався, хворі нирки і серце не дозволяли цього. Він влаштував у нашому садочку літню альтанку, де можна було брати сонячні купелі і змива-

тися водою, нею ми й користувалися. Однак, для таких задовольнень часу виділяв письменник мало, а то все працював, працював. А думками охоплював усе — пам'ятав про свою родину, про мою, про друзів, кому як міг допомагав. Мені теж хотілося щось робити для своїх земляків. На нашій вулиці мешкали бідні українці та євреї, тож я почала доглядати за їхніми дітьми: забирала малюків до себе, мила їх, чесала, впорядковувала їхню одяжку, годувала, і додому відсилала такими, що родичі не впізнавали. Черемшина ж узяв під опіку двох студентів.

Я не покидала думки про працю на користь людей і організувала товариство «Жіноча громада». Тут жінки й дівчата навчалися кроїти та шити, вести домашнє господарство і, що головне, здобували грамоту. З цього я мала велике моральне задоволення, радів моему захопленню й Черемшина.

Під нашу стріху прилетіла нова сумна звістка. Раптово помер батько Черемшини. Ми негайно поїхали до Кобак. Пам'ятаю: вбитий горем, блідий, приступив письменник до батьківської труни, рвучким напівсвідомим рухом зняв віко і так застиг; потім почав говорити матері слова, котрі, здавалося, могли полегшити її розпуку.

Відтоді всю свою синівську любов Черемшина переніс на матір. Дуже часто відвідував її, допомагав у господарстві, виплачував податки, робив усе, аби вона не так гостро відчувала самотність.

З Кобак Черемшина привів на якийсь час до нас хлопчика-сироту, що добре грав на сопілці. Слухаючи ту гру, письменник ніби мінявся, діставав новий настрій, з котрим з'являлась охота до роботи. Тоді він опрацьовував свій щоденник, з якого черпав основний матеріал для циклу новел «Село за війни».

Черемшина мріяв назавжди оселитися в Кобаках. Він тужив у місті не тільки за дорогими йому з дитинства людьми, а й за знайомими стежинами, за рідними

лісами, за Черемошем. У Кобаках ми бували частіше й частіше. «У пригорщі брав би тото зелене село, лелівав би, як дрібненьку запашну отаву, гладив би, як паву», — говорив він замріяно. Іноді ми запрягали коника і їхали до дідового ліска. Мені дуже хотілося знати, які враження в душі письменника залишає ця незбагненна краса, що грається тінями і кинутими під сосни променями-папороттю. Наче озиваючись на моє бажання, Черемшина говорив: «Серед лісу мені найкраще, бо забуваю про все на світі, лише природа полонить мене своєю чарівною величчю».

Та письменник умів бачити не лише красу природи, він бачив і ті контрасти, які породжені карпатською величчю та злиденним життям поневоленого люду. Любив побути на самоті з природою і любив відвідувати ті місця, де збиралося найбільше людей. Однаково пильно прислухався до голосу людини і до голосу стихії, і в цьому, мабуть, була сила його таланту.

Щоб посилити колонізацію краю, польський уряд заводив «загородову шляхту». В привілейовані верстви потрапляли й українські селяни, здебільшого багаті, і цим правлячі кола намагалися залучити їх до своїх антинародних справ. Та в народі не згасли сили, здатні протистояти колонізаторській політиці. По селах і в Снятині організовуються революційні гуртки КПЗУ. Вони пропагують серед населення нелегальну літературу, збираються на конференції, поширюють летючки з текстами: «За возз'єднання Західної України з Радянською!», «Не дати рекрутів у польську армію!», «За українські школи!». Велику агітаційну та пропагандистську роботу вів і друг Черемшини Зінкевич разом зі своїм сином Романом. Семен Зінкевич відновив «українську міщанську читальню» (початок її сягає 1881 року) і навіть написав у формі вірша історію цієї читальні. Передмова пояснювала: «Написав я історію стихами, аби надати їй

займаючу форму і так гейби то на подобу пісні. Український народ все більше співом любить нагадувати свою давнину, своє минуле, свою славу, свою могутність, як також своє горе, пониження та неволю...»

Черемшина схвалював літературні спроби Зінкевича і заохочував його до писання. Він знав, що ця людина багато пережила, багато бачила і має що сказати людям.

Влітку ми часто бували у Стефаника в Русові. Зате взимку Стефаник гостював у нас. Довгими вечорами друзі-письменники в котрий раз обговорювали найболючіші проблеми Галичини, культурного життя краю, покладаючи всі надії на майбутнє. Іноді заводили суто літературні суперечки.

Були й веселі вечори, наповнені жартами, сміхом, але їх знову змінювали сумні, тривожні. Снятин лежав тоді на межі, що ділила румуно-боярських та польсько-шляхетських окупантів, і трудящим довелося зазнати всілякої несправедливості. Зрозуміло, що мистецтво й культура в таких умовах не мали жодних умов для розвитку. Навіть клуб-читальня у Снятині належав польським панам. Для українських вистав приміщення виділялося дуже рідко, та й то за великі гроші. Тільки декотрі з українських приїжджих артистів могли зупинитися у заїжджому домі, інших розбирали по домішках прихильники та шанувальники нашої культури. Багатьох брав до себе і Черемшина. То були часто розумні, здібні люди, що ціле життя знали лише нужду, але не кидали сцени і йшли на будь-які самопожертви в ім'я мистецтва. І в нас на ледве стулених до купи підмостках не раз виступали видатні люди, імена котрих світитимуть не одному поколінню українців.

Черемшина вірив у велику долю нашого народу, котрий має таких мужніх, самовідданих синів, котрий і в найважчих випробуваннях не губить свого високого духу. Коли під музику цимбалів і сопілки кружляли, як вихор, гуцули, виконуючи аркан, здавалося, що й гори,

й доли, й поля, й ліси, і всі велетенські простори краю поєднані великою дугою, одною великою думкою. Черемшина не міг приховати свого захоплення, він радів високому злетові душі, глибокому проникненню у світ краси, і те що на це здатний народ гноблений, мучений, страждальний, було чи не найпершим доказом сили й непокірності. Сам письменник висловив це так: «Я вірю в кращу будучність рідного народу, я вірю, я певний, що вільний геній цього народу створить нову національну культуру, яка буде стояти в глибокому органічному зв'язку з інтересами народних мас». І ще його слова: «Які життєрадісні ці гуцули! Скільки завзяття в їхньому танку, в їхніх вигуках і піснях! Яка волелюбна вдача! Яка чарівна мова, звичаї! І серце чує, що все це рідне і дороге. Коли в людині горить огонь творчості, вона розсипає свої чудові перлини».

Черемшина взагалі був уже переконаний, що без фольклору жоден митець обійтися не може. Коли потрапили йому до рук «Сонячні кларнети» Павла Тичини, серед усіх інших художніх вартостей збірки він виділяв і спорідненість віршів поета з народною творчістю.

У громадській роботі Черемшина тримав спілку з учителями, що об'єдналися в товаристві «Взаїмна поміч українського учительства». На сходинах письменник виголошував доповіді на різні теми, зокрема про виховні проблеми. Він закликав працювати так, аби впоювати в молоді душі світлі ідеали, щоб зі школи виходили свідомі самостійні одиниці, а не шукачі легкого буржуазного життя. То будуть люди, що не зігнуться перед злом у три погібелі, а збережуть людську гідність, яка ненавидить всілякий компроміс, всіляке рабство. Говорив письменник і про трудове виховання, що благотворно впливає на формування моральних якостей людини, виступав на літературні теми. Особливий успіх припав на його доповідь про духовні здібності гуцулів, котра здивувала глибиною психологічних спостережень.

Діяльність товариства не обмежувалась загальними теоретичними міркуваннями, обговорювалися й конкретні питання часу. Одним із таких питань було розповсюдження серед місцевого населення української літератури. Польські власті перешкоджали цій справі, та все одно книжки радянських видавництв здобували ширшого й ширшого читача.

Ідею єднання з усім українським народом несли твори багатьох письменників Західної України, і вони теж тим чи іншими шляхами приходили до народу. Черемшина висловив у той час свою і народну мрію про возз'єднання у коляді «Сокіл». А попереду — роботи й роботи... Постійна перевтома давалася взнаки, здоров'я письменника занепадало. Довелося все облишити і поїхати до Львова для лікування в санаторії. Та й під час лікування Черемшина не втрачає зв'язку з громадським життям, шукає дороги до людей, котрі творять українську культуру чи бодай стоять біля неї.

В еміграції в Галичині перебував поет Володимир Самійленко. Долі заманулося так, щоб Черемшина зустрівся з ним, уже повернувшись до Снятина.

Самійленко приїхав із дочкою Галиною. Перед цим вони жили в містечку Милуванні, де було велике садівниче господарство, і серед зелені, тиші хворий поет міг відпочити, трохи поправити своє здоров'я. Та Галина пережила там нещасну любов, все навколо будило в ній болючі спомини, все ятрило незагоєну рану, тож чулий батько порадив кудись переїхати. Галина згадала, що в Снятині живе її подруга Марія Карп'юк — здружилися під час навчання у Львові, навіть мешкали в одному гуртожитку. Марійка — то моя сестра, вона вчилася тоді у художника Новаківського, а Галина вчилася музики.

Спочатку приїхала сама дочка. Снятин їй сподобався. Поселилася в Марійки. Згодом приїхав батько, і Черемшина запропонував обом перейти до нас.

Зустріч Самійленка з Черемшиною та Стефаником була хвилююча й тепла: обнялися, як рідні брати.

Невисокого зросту. З буйним сивим волоссям. З чистим проникливим поглядом. Мова — як вода джерельна. П'єш — хочеться ще.

Те перше враження, що залишив мені Самійленко, з часом не мінялося, тільки поглиблювалося.

З появою в нас поета в домі прибуло гостей, своєрідні літературні вечори відбувалися частіше. Одного такого вечора зайшла мова про переклади.

— Культурна нація не може бути замкнена в своїх рамках, не може стояти осторонь всесвітніх напрямків та ідей, — відповідаючи на питання, що його спонукало так багато сил і таланту віддати перекладам, говорив Самійленко. — Культурна нація мусить засвоювати собі все те, що несе у світ література всіх народів.

— Так, це правда, — згодився Черемшина, — але ж ви даєте такі переклади, на які мало хто спроможеться. В чому саме полягає ваша праця?

Самійленко немов застидався похвали.

— Це зовсім просто, треба тільки добре знати мову оригіналу та, само собою, рідну, аби використати всі її багатства. А що варто передавати рідною мовою, то вже залежить від ваших уподобань і смаків. Я все ж проти того, щоб переносити в українську літературу напрямки, які шкодять реалізму і руйнують мистецтво.

Мабуть, Черемшина почув ту відповідь, котрої чекав.

— От ви, друже, — мовив він, — у своїй перекладацькій роботі берете саме ті теми, що наболіли і в нас, що потребують вирішення і в оригінальній творчості. Тому, видно, ваші переклади й мають таку вагу.

Самійленко в свою чергу високо цінував творчість Черемшини, висловлював захоплення його громадською роботою, яка давала можливість бути завжди серед народу. Поет теж прагнув зближення з простими людьми. Тому не раз бесідував із селянами. Власне, він більше

слухав, лише зрідка вставляв слово, аби заохотити співрозмовника до дальшої оповіді. Так минали цілі години, і ще довго опісля згадували селяни «пана», що не гордував ними, а розмовляв як з рівними.

Після таких зустрічей поет шукав нагоди побути наодинці зі своїми думками. Зір його блукав десь у далині, а серце було, мабуть, між пригнобленими, визискуваними братами, бо пальці стискалися в кулаки і з уст зривалося тяжке слово «Доки?!» Ніхто не смів порушити тієї задуми, навіть Галина здалеку спостерігала за своїм татом.

Та Самійленко не був якимось самотником, що ходить у люди тільки по матеріал для майбутніх роздумувань, він любив розумне товариство і щирих друзів. Потоваришував і з Семеном Зінкевичем, від якого почув багато нового про боротьбу галичан за возз'єднання з Радянською Україною. Тою Україною, яку він покинув у буремні дні, не збагнувши її нової долі.

Вже тоді визрівало в поетові рішення повернутися на Радянську Батьківщину. Він часто згадував Київ, роздумував, як живуть його земляки, з боєм говорив про важкі випробування, що випали на їхню долю, про незагойні рани...

— Я ще зустріну тебе, велетню Київ, — вголос оновлював він свої сподівання. І стиха декламував:

Ти звеш мене. На голос милий твій
З гарячою любов'ю я полину.

То були віщі слова — Самійленко справді повернувся згодом на Радянську Україну, але вже без дочки. Галина померла від родів у селі Карлові, куди виїхала з батьком зі Снятина — виїхала, бо в нашому місті вже гнітилася своїм станом. Про її смерть зворушливо згадує Наталія Кеперльос, дочка вчительки Оницької, в котрої поет поселився. Ось переді мною той лист.

«...Заглядали до нас в той час, як Ви, певно, пам'ятаєте, і Ви, Наталю Василівно, з чоловіком — письменником Марком Черемшиною зі Снятина, письменник Василь Стефаник з Русова, посол Сандуляк і багато інших друзів мами і поета. Всі ви турбувались Самійленком, приносили йому літературу, допомагали матеріально і клопотали про все необхідне для виїзду його в Радянський Союз.

Далі добре пам'ятаю Галю Самійленко у великій кімнаті на ліжку. Вона була хвора. Стогнала, плакала, а далі так кричала, що я вибігала з хати і гірко плакала. Мене в кімнату до Галі не впускали, але крик її наздоганяв мене всюди. Самійленко був як безрадна дитина. Він дрібними кроками ходив з кута в кут в малій кімнаті, ломив руки і тихо-тихо плакав. Великі сльози стікали по його обличчю... Я тулилась до нього, втирала його сльози, а він мовчки гладив мене по голові.

Та ось крик у сусідній кімнаті затих. Безрадний лікар, що приїхав зі Снятина, мие надворі руки. Галя померла, народивши донечку.

Матуся мовчки тисне руку поета, пригортає до себе. Підходять інші люди. Всі вони щось говорять йому, певно, потішають. Самійленко став, як мені здавалось в тій хвилині, ще меншим, він гірко плакав-страждав...

Потім пам'ятаю великий похорон. Тіло Галі під звуки хору несуть по черзі на руках на цвинтар. Глибока яма-могила невмолимо чекає свою жертву, і поруч обережно ставлять труну. Знімають для останнього прощання віко. Самійленко в горі валиться поруч на коліна, щось промовляє, ридає. Голівка Галі від ноші змінила своє положення, і бідний батько підозріває, що доня жива. Він не дозволяє забити віко, спустити тіло в могилу, і тільки з тяжким трудом вдається запевнити його в гіркій дійсності.

Період часу від смерті Галі до виїзду Самійленка був



«ТУГА»

*Заржав кінь у лісі, а я минаюся.
«Беру, — каже — свій кріс та й свого коня, може, борше тоту
Україну виберемо».*

*А як я коня заскочила та й чорну гриву заплела заплітками, то
він присягався, що не на війну, але на весілля їде.*

А яка, питаю, буде тота Україна?

*А він схопився у стременах срібних та й каже: «Всі гори-доли-
ни та й полонини, як земля виширки, як небо вишки».*

Та й душив мене, обіймаючи.

*Ввесь ліс замаївся, всі трави позацвітали, вся птаха розцебета-
лася, всі води розігралися, всі гори порозштрикалися.*

(«Туга»)

дуже сумний. Мій дідусь не жартував і не сміявся, він
весь час сидів зажурений, скулений у куточку. Голова в
нього постійно тряслася. В цей період, як мені пригаду-
ється, він нічого не писав.*

*Після пам'ятаю від'їзд Самійленка до Києва. Драби-
нистий віз, вимощений соломою, стоїть у нас перед ха-
тою. На возі мій старенький дідусь, мій друг дитинства.
На ньому темне пальто і чорний капелюх. Хто відвозив
його на станцію, і куди поділась його внучка-сиріточка?
Не пам'ятаю...»*

*Доля поета Самійленка хвилювала нас як доля най-
ближчої людини, і всі його страждання були й нашими.
Людина чулої душі, Черемшина не шкодував ні сил, ні
часу, тільки б полегшити той тягар, що ліг на плечі вже
літнього українського співця. Він клопотався як про мо-
ральний, так про матеріальний стан Самійленка, ще й
тоді, коли поет перебував у Онішукової.*

*Дбати про людей, потрібних нашому народові, — то
було чи не друге покликання Марка Черемшини.*

*Щоб не вдаватися до загальних слів, передам спогад
вчителя.*

*...Мов на екрані, виринає перед очима його невтомна
постать. І ще одна — Стефаникова. Ці нерозлучні дру-
зі — оборонці селян. Часто бачив їх обох — на різних
зборах, вічах, нарадах. В бюрі Черемшини, який тішився
славою найсоліднішого юриста, завжди повно простих
людей. Як член товариства «Взаїмна поміч», я часто за-
ходив до нього у справах покривджених вчителів. Че-
ремшина ввічливо приймав, пильно все вислуховував.
Якось звільнили одного вчителя з роботи. Справа була
досить заплутана. Та втрутився Черемшина, і невдовзі*

** Дідусем Наталія Коперльос любовно називає поета Самійлен-
ка, який і справді ніби замінював їй рідного дідуса, коли була
маленькою.*

вчителя на роботі поновили. Ми з головою товариства хотіли вручити Черемшині гонорар за важку працю, та він і слухати не хотів про це:

— Якщо маємо жити в згоді, — ображено говорив письменник, — то ніколи не підходьте до мене з такими намірами.

Плату за юридичну допомогу Черемшина не приймав ні від учителів, ні від бідних селян. Хоча інші адвокати раділи, коли на столі з'являлися гроші, і лише тоді починали говорити про справу. Бували й такі несовісні, що своїх клієнтів заводили в оману: запевняли, що справа виграна, а виходило навпаки. Черемшина ж говорив із клієнтом щиро і ясно і в своїй юридичній діяльності майже ніколи не помилявся. Селяни вірили своєму захисникові і беззастережно його любили...

Перед Видинівською залізничною станцією мене якось затримали жандарми за те, що не мав із собою відповідних документів.

Завтра кінчається моя відпустка, і я за всяку ціну мушу бути в школі. Без довгих вагань я вирішив повідомити про мій арешт Черемшину...

На подвір'ї вешталися різні магістратські робітники, але знайомої людини не було. Ось перейшов подвір'я кремезний пожежний сторож із мідяним блискучим півмісяцем на голові. Я поманив його пальцем і попросив занести записку на вказане місце. І знову сів на нари. Вже й шкодував за вчиненням. Черемшина має стільки важливої роботи, а я посмів турбувати його своєю дрібною справою.

Дивлюся на годинника. Збігала вже друга година з моменту, як послав записку. «Або десь виїхав на провінцію, або заступає своїх клієнтів у суді» — думав я.

Небо затяглося густими хмарами. Бляшані магістратські ринви виспівували довгу та монотонну мелодію.

Мене пробудив від роздумів пронизливий скрегіт заіржавілих дверей. До келії в темному дощівнику увійшов

Черемшина, за ним показався огрядний комендант повітової жандармерії.

— То Ви аж до того докотилися, що починаєте валятися в тюрмах, — заговорив письменник здавленим голосом. Його поблідлі уста задрижали, рамена піднялися і впали. Пальці стискали парасоль, з якої скапувала вода.

Здавалося, з появою Черемшини камера посвітлішала, стіни її розсунулись.

— Вітаю Вас, пане доктор, та одночасно вибачайте мою нечемність, бо не можу попросити Вас спочити у своїй вітальні, — заговорив я, намагаючись приховати хвилювання.

— Прошу вас, — звернувся до мене Черемшина.

Ми перейшли подвір'я і завернули до якогось магістратського бюро. Черемшина перепросив службовця, що сидів за широким столом і куняв, а коли ми опинилися в залі самі, звелів розповісти про мою загадкову пригоду. З'ясувавши справу, так сказав комендантові жандармерії:

— Невже не можна було телефонічно поладнати цю справу зі шкільним інспектором? Де тут такт? Де логіка?

— Вчитель провинився тим, що не носить із собою належних документів, — відповів на те комендант.

— А хіба всі громадяни носять їх? Чи було де таке положення, щоб ті документи носити з собою?

Комендант кашлянув, ніби хотів позбутися хвилювального замішання, потер короткого носа, вимушено посміхнувся, пробуваючи перевести на жарт:

— Пан учитель відбув сьогодні непередбачену екскурсію. Вона йому не зашкодить, цієї ночі він легенько спатиме.

Черемшина невдоволено зморщив чоло і звернувся до мене:

— Уявіть собі, пане, що сьогодні «пріма апріліс».

Жандарм скривив рота в усмішці, ніби вкусив гіркого, і стримано процідив:

— Так і уявіть собі, пане, як запропонував пан меценас.

З магістрату ми йшли мовчки. Обличчя Черемшини було бліде, втомлене. Я почувався винним і не наважився порушити мовчанку. Перехожі зустрічали Черемшину глибоким уклоном. Я ще раз переконався, яку пошану здобула собі ця людина своїм тактом, своєю чесною та відданою працею народові.

Перед будинком Черемшини ми зупинилися, і я довго м'явся, вишукуючи слова вдячності.

Черемшина хотів затримати мене, говорив, що погода погана, ліпше переночувати у нього. На це я згодитись аж ніяк не міг з огляду на шкільні обов'язки.

Виручив мене селянин із сусіднього села, що в тому моменті над'їхав кіньми. Черемшина виніс мені з хати парасоль і дорожню бунду. Парасоль я взяв, а від бунди відмовився...

Отаким був Черемшина як людина.

Влітку 1923 року від перевтоми знову погіршилося здоров'я мого чоловіка, він поспішив виїхати до рідних Кобак, де завжди знаходив душевну рівновагу.

Часто вечорами до нього заходили студенти, розмовляли про літературу. Черемшина любив нагадати їм про мужню вдачу Лесі Українки, про гостро соціальну творчість Михайла Коцюбинського, він радів з того, що в української молоді викристалізовується тверезе, реалістичне розуміння життя, і не давав модним течіям проникнути надто глибоко в юні душі. Різко засуджуючи декадентів, символістів, Черемшина водночас доводив живими прикладами, що реалізм дає достатньо простору для найрізноманітніших стилів та уподобань.

— Марко Вовчок була оповідачем, Франко — обсерватором-дослідником, Мартович — сатириком-фотогра-

фом, Коцюбинський — маляром, а Стефаник — поет мужицької розпуки.

Такі літературні розмови раз у раз переходили в розмови соціальні. Черемшина намагався виявити в народі ті здорові сили, які дозволяють зберегти гідність і прагнення до краси і в найжорстокіших умовах. Образ селянина в уяві письменника набував рис казкового багатиря, природні можливості якого сковані панівним порядком, але не знищені, бо й не можуть бути знищені.

— Наше найчільніше панство, — говорив Черемшина, — показувало для мужика стільки ласки, що для медведя, або щонайбільше придивлялося танцям та строеві, та мужицькому красному полові. А за те пани видавали себе славними етнографами, народолюбцями і такими іншими. Мужицька ж голова та мужицьке око годні не раз побачити далеко більше, чим панські голови та очі з високого плеча.

З болем дивився письменник, як земляки в пошуках заробітків покидають батьківщину і їдуть за океан. Він розумів, що це не той шлях, котрий веде до щастя, і всіляко намагався переконати в цьому селян. На поміч прийшов лист із Канади, його читав Черемшина багатьом. Ось що писав один із тих добровільних вигнанців, що вже скуштували чужого хліба:

«...Ми сходимося у неділю до того Василя, що Ви його не пускали їхати, і плачемо, не знаємо, що робити... Мали надію, що повернемо ще колись до любого краю. Мені очі болять від того жару на фабриці, червоні очі, як рана печуть. Просив яких ліків, але це не люди, їм на робітнику не залежить, осліпне один — знайдуть десять нещасних на моє місце.

Пане доктор, такі нещасливі, як ми — то є тут ще такий нарід, чорний, як сажою мазаний. Як ними збиткують — боже, таж ці люди мають душу, як ми! Василь уже працює на шахті, коло вугілля, віддай, довго не

потягне, в грудях 'го пече, кров'ю харкає... А лікуватися та слабувати робітникові нема як, бо наганяють з роботи. Фурт банує* за землею, а як собі нагадає сапане або сінокоси, то в'яне з туги.

Цими словами поздоровляю Вас, пане доктор. Та того тижня був дістав я лист від жінки, що Ви заплатили за ню рату в повітовій касі. Я не знаю, як Вам дякувати, що Ви виручили мене, а то готова хата мала на бубон піти, а жінка з дитиною під пліт. Останні поти з мене йдуть, і каюся, що сюди приїхав, тут якби могли, то душу з чоловіка би виперли.

Дякую за Вашу книжечку з Вашими оповіданнями. Боже, як читаєш, то серце тріскає, як той наш нарід бідує, а Ви так жалісливо пишете та докладно, як би Ви разом з ними були, жили та бідували. Але це не дивота, скільки до Вас народу горнеси на пораду, а кожен свою біду має.

Цей лист варто було процитувати ще й тому, що він багато говорить про творчість Черемшини, яку любили й цінували прості люди, знаходячи в ній свої думи, страждання і сподівання.

Остерігаючи своїх земляків від примарного заокеанського щастя, Черемшина водночас намагався підтримати й тих, кому вже довелося на собі нести важкий тягар туги за батьківщиною і рабської праці. Він радив не гнутися перед життям, не втрачати надії на краще майбутнє.

Він вірив у людину, дужчу від своїх страждань.

Бо й сам був дужчий від своїх страждань.

Що не творилося довкола, а не піддавався розпачу, не опускав рук, переборював хвилинні слабості і знову брався до роботи.

А коли свято — йшов з усіма на свято, і тоді ніби на-

* Тужить (діал.).

брався нових сил, ніби передавалася йому нескорена любов до краси, яка ховалася в народі щоднини, щохвилини, а оце спалахувала всіма барвами відразу і поклонила всіх.

«Ніч срібна, найсрібніша.

Місяць везе у срібній чайці голого Купала-Івана над Горганами, а гори прижмурились із стида й у лісі порозбігалися боками.

Небо гей на морі піна.

А з тої піни срібна роса паде на ліси, на гори...»

Так зобразив Черемшина свято Івана Купала, на яке ми, звичайно, виїжджали до Косова, куди сходилися гучули з багатьох сіл.

Письменник залишав мене зі своєю сестрою, а сам зникав у натовпі. Кого і чого там не було! Виспівували долю України лірники, на всі лади вправлялися у красномовстві ворожбити... Сміх... Жарти... Музика...

А для Черемшини — й нові сюжети, що згодом оживуть у новелах «Зарікайся мед-горілку пити», «За мачуху молоденьку», «Марічку головка болить».

Аби поділитися враженнями, зі свята ми їхали в Русів до Стефаника. Нам бігли назустріч гайки і переліски, далі крута горбувата дорога котила візок із гори просто до хати край села. Біля хати — ставок, довкола нього похилені верби. А он і горб, впирається в село, вкритий барвінковою зеленню і хрещатим листом. На шпилі — камінний хрест, від нього, мабуть, і рушала в світ широкий новела «Камінний хрест» Стефаника.

Письменник приймав нас просто і завжди свіжо, як свіжо були білені його кімнати з легким та п'янким запахом щойно спеченого хліба. Очі милувала чистота, що відчувалася скрізь — і в хаті, і знадвору, і в садку. Порядок був у стайні, в stodolі, все мало своє місце, і плоти завжди в доброму стані. Коні добре утримані.

Допомагали Стефаникові на господарстві його брати: Владзьо — несміливий і спокійний, і Юрко — відважний

і завзятий. Обое дуже любили свого третього брата. А найбільше все ж допомагала Олена Плешканова, що виховувала Стефаникових синів, і, за визнанням самого письменника, «як добрий дух» впливала на його творчий настрій.

Надвечір ми втрюх — Черемшина, Стефаник і я — ішли кудись в природу. Залишалися позаду всі турботи, можна було дати волю душі.

— А таки аби-сь знав, Василю, що дитинство селян багатше враженнями від дитинства міських багачів, — казав Черемшина, весь поринаючи в навколишню красу.

Стефаник обнімав широким поглядом хату, ставок із вербами, горбок і нивку.

— А знаєте, — озивався він до мене, — чому Іван такий задумливий? Бо гори й ліси викликають задуму, нахил до казок, а передчуття небезпеки породжує повагу до світу.

Іноді Стефаник просив Черемшину розповісти щось веселе. Черемшина розповідав.

Іде мужик фірою, везе до міста свого сільського вчителя. Дорогою наздогнав селян з іншого села. Посідали вони теж на фіру. Вуйко, що віз учителя, питає:

— А у вас школа є?

— А певно що є!

— Ну, а вчитель є? — питає далі візник.

— Як же це, щоб учителя не було!

— А як си має ваш учитель?

— А так, підноситься поволеньки.

— Та як си підносить?

— А так, долом штани рубає, а вище латає.

Мужики вибухнули сміхом.

— А бодай ви здорові були зі своїм учителем!

Вчитель, що їхав на фірі, почервонів і мовчки почав обгортатися своїм витертим пальтом.

Так за жартами та мріями ховалися на якийсь час суворі будні, щоб виринути знову і знову захопити у свій вир письменників тяжкої долі, синів незламного, хоч і зневаженого краю.

Та здоров'я Черемшини знову різко похитнулося. Сильні переживання разом із недугою серця могли його зламати. Це одним з перших помітив Стефаник.

Більше місяця лежав Черемшина вдома, потім за порадою лікарів виїхав до санаторію для хворих на серце, відтак на курорт у Трускавець. Я була з ним і як могла заспокоювала.

Події між тим наростали. У нас «на кресах», тобто в Галичині, було запроваджено воєнний стан. З п'ятої години вечора і до сьомої ранку виходити з дому заборонялося. Однак революційна боротьба трудящих набирала розгону. Палали панські фільварки, відбувалися масові демонстрації. Влада намагалася упокорити «бандитів у постолах» з допомогою зброї.

1 травня 1924 року в Заболотів з усього повіту, а також зі Снятинщини і Коломийщини зійшлися тисячі селян, робітників, інтелігентів на першотравневу демонстрацію. Не допомогло й те, що поліція блокувала головні шляхи до міста.

Мітинг відбувся на приміському майдані. Промовці закликали трудящих до боротьби за свої права, говорили про Радянський Союз, де така боротьба вже дала свої плоди. З революційними піснями рушили демонстранти в центр міста. «Хай живе об'єднання Західної України з Радянською Україною!» — проголошували їхні гасла. — «Хай живе робітниче-селянська єдність!»

На міському майдані відбувся ще один мітинг. На трибуну піднявся член КПЗУ, секретар Коломийського окружного комітету партії Василь Корбутяк. Він привітав трудящих з Першотравнем, розповів, як святкують це

свято в інших країнах, а закінчив свій виступ заклик до боротьби за встановлення на Західній Україні народної влади і возз'єднання з Радянською Україною.

Поліції не вдалося стримати похід до міста, і от прибув збільшений загін. Почалася стрілянина. Стріляли, не вибираючи жертви, просто в натовп. Були вбиті Дашкевич, Петро Андрусак, Олекса Гнатюк, Микита Харинюк, п'ятдесят дев'яток демонстрантів поранено. За цим пішли репресії та арешти.

З огляду на здоров'я Черемшини, я хотіла приховати від нього вісті про розправу над демонстрантами. Це вразило б його до глибини душі. А я і всі його друзі тишилися бодай тим, що він і сам змобілізував всю свою волю, аби вийти з хвороби. Повернувшись із курорту, він іще лежав удома, але почав потроху вставати, а там і працювати. Радіти було передчасно, але ми тишилися тим, що все буде гаразд, що сили повернуться.

Жив він на суворій дієті, вже менше працював як адвокат, дещо відійшов від громадської роботи, зате більше часу віддавав літературі. Кожна нова звістка про революційні заворушення в Галичині будила в ньому нові ідеї, та з тими звістками приходили і звістки про народні жертви. Довідався Черемшина і про трагедію в Заболотіві. Із села Вовчківця Снятинського району прибув до «мужицького адвоката» посланець із проханням виступити в суді на захист потерпілих. Несподіваний гість розповідав про демонстрацію з таким захопленням, як розповідають про свою кровну справу, і Черемшина збагнув усю велич його правоти вже з перших слів.

Письменник і тепер виправдав довір'я селян. Виступаючи перед судом, він ще раз викрив гнилість і лицемірство буржуазної демократії, ще раз довів справедливість народної боротьби.

Знову активно взявся до роботи. Можна було подумати, що він цілком здоровий, але то на перший погляд, насправді ж час від часу ознаки хвороби проявлялися,

тільки що сама хвороба була загнана глибоко всередину і від того стала ще небезпечнішою.

А всенародна боротьба вимагала сил...

Панська Польща вишукувала нові методи, якими вдалося б швидше здійснити на кресах повну колонізацію. Все більше українських селян залишалося без землі, а земля потрапляла в руки мазурів-осадників. Уряд заборонив продавати землю місцевим селянам.

Вважаючи Черемшину й Стефаніка своїми заступниками, селяни просто засипали їх скаргами. Обидва робили все, що могли, але жодними клопотаннями не можна було зарадити народній біді. На плечі трудящих лягав тягар за тягарем. Почалося масове безробіття. Це витягло нові заворушення. На кожен прояв свободи уряд відповідав терором. Провідників руху за возз'єднання з Радянською Україною панські прихвостні арештовували, коли й це не помагало, по селах і містах пішли каральні загани. Вони хапали кращих людей, били їх немилосердно, що ті місяцями лежали по лікарнях. Так, прогресивну громадську діячку й письменницю Іванну Блажкевич після карної «пацифікації» селяни підбрали на березі Стрипи закривавленою, тяжко травмованою. А що робилося з осередками культурного життя! Карателі вдиралися до Народних Домів, де були хати-читальні чи зали зі сценою для самодіяльних вистав та концертів, і знищували декорації, різали картини, ліквідовували бібліотеки, ламали лави та столи. Коли їм цього було замало — виносили все надвір, поливали гасом і палили. Нищпорили й по хатах, здирали вишивки, портрети Шевченка та Франка, ба навіть виносили і обливали нафтою всі харчові запаси. «Пацифікації» підпала навіть виставка робіт школи художника Новаківського, що демонструвалася у Львові в залі Академічного дому. Було знищено й дуже цінні твори, а весь зал із подірваними стінами, пошматованими полотнами залишав враження вандальського нападу.

Такі прояви шовіністичної політики уряду Пілсудського збуджували в народі нові протести і заворушення.

В цей важкий для Західної України час Черемшина пише новелу «Верховина». У ній дружина коменданта цинічно розповідає про паді, яким катуванням піддаються носії революційних ідей. «Приведуть не раз тих арештантів — чи комуністів, чи соціалістів — та й у тім арешті коло них упрівають, аби від них дізнатися правди. То так били у хатні вікна зойки та стогнення, що вікна дрижали». Такі вони, ці дві пані. А їхні кавалери здатні й на страшніше: вбили старого селянина, син якого загинув у війні, забрали майно і бенкетують, влаштовують оргії, з їхніх п'яних уст потворно випливає народна пісня «Верховино, світку ти наш...»

Черемшина таврував усіх, хто продав себе пансько-польській владі, він показав, що народ наш більше, як чуми, боїться кожного, навіть «рідного» панства.

Частина галицької, в тому числі снітинської, інтелігенції теж вирішила бойкотувати Черемшину. Одним не подобалося те, що письменник висміює панів та українську церкву, іншим — що він налагоджує зв'язки із Радянською Україною, ще іншим — і те, й друге.

— Я змалку не любив церковщини, — казав на те письменник, — а тепер і поготів. Релігія вірно служить власникам, які перетворили бога на якийсь страховище для тих, хто виступає проти можновладців.

І хоч твори його замовчувалися або ж викликали погрози, ще з більшим завзяттям повів Черемшина боротьбу проти шовінізму та клерикалізму. Сили додавала підтримка з Країни Рад.

Так, у «Книгоспілці» готувалося видання збірки воєнних новел «Село вигибає». Редактор і автор вступної статті Микола Зеров активно листувався з Черемшиною, щоб обмінятися думками з приводу деяких проблем, навіть надсилав у подарунок свої переклади класичних творів. Це викликало у польських властей підозру, а в

серці письменника — небувалу радість. Адже в Польщі книги українських письменників видавалися рідко, а якщо й видавалися — то мізерними тиражами. Здобути широкого читача на Східній Україні — то було б щастям для кожного прогресивного письменника нашого краю.

У листах до Зерова Черемшина просив включити до видання всі новели збірки, а на випадок мовних труднощів радив звернутися до знаменитого знавця гуцульського говору — фольклориста Антона Онищука, що живе у Києві. Антін Онищук — чоловік тієї самої Ядвіги Онищук, котра в трудну годину дала притулок Самійленкам, батькові й дочці. Він виїхав на Східну Україну для етнографічної роботи.

Готуючись до зустрічі з українським радянським читачем, Черемшина водночас обурювався утисками нашого слова в панській Польщі. Для українського населення в Польщі виходив лише один щоденник і кілька тижневиків, та й ті буржуазно-націоналістичного напрямку.

— Оце і весь духовний хліб для семи мільйонів, — говорив з цього приводу Черемшина.

То було в гостях у Стефаника, ми приїхали тоді разом із Фірманюком на запрошення господаря.

Головним споживачем друкованого слова могло бути село, та воно опинилося в тяжких злиднях, український селянин не мав змоги ні книжку придбати, ні часу читати її. Це було нам усім ясно.

— Хіба тільки це? — запитав Черемшина і тут же сам відповів: — А шовіністична політика уряду, безпервні адміністративні перепони...

Знову й знову письменники сходилися на тому, що порятунку слід шукати по той бік Збруча. Заодно з Черемшиною та Стефаником був і Фірманюк, що виявив у розмові неабияку обізнаність із надбанням української національної культури в Радянському Союзі.

Треба було бачити Черемшину в ту хвилину, коли він тримав у руках свою книжку, видану на Радянській Україні.

Він ніби здобув нову силу, що нуртувала в погляді, в усмішці, в кожному русі і слові.

Звістка про цю подію схвилювала всіх його друзів. Прийшов Стефаник. Захоплено переглядали письменники збірку від сторінки до сторінки — і сяк, і так, і шрифт, і обкладинку... Як діти, що одержали очікуваний подарунок.

Черемшина вирішив відзначити це свято і запросив до нас друзів.

Приготування йшли, неначе до весілля. На гостей чекали світлі кімнати з натертими бджільним воском підлогами, столи, накриті скатертями з барвінковими гірляндами, всюди повно зелені, на стінах картини дорогої гуцулам Олені Кульчицької та різьблені тарілки, на шафці глиняні «колачі», що вже не раз потай від мене наповнювались горілкою, і я дивувалась, чому це приятелі виходять із вітальні напідпитку...

Лампа з великим кремовим абажуром світила м'яко й ніби з'єднувала гостей в одну сім'ю. Друзі широко вітали Черемшину, збуджено гомоніли, бо це була радість і їхня: адже там, за Збручем, не забули про рідних братів.

— І хитрий ти в біса, Іване, що навіть кордонів для тебе не існує, — вставив завжди дотепний Фірманюк.

За столом згадали щирими словами і великого друга Леся Мартовича. І попливли тихим потоком спогади.

Говорив учитель Равлюк, говорив Стефаник, говорив Гаврилюк, талановитий майстер-самоук з Ділятина, що виробляв незрівнянні скрипки й трембіти, говорила вчителька Онишук, зворушливі згадки мимоволі перепліталися зі смішними історіями з життя Леся, та були чимось сумні, — може, тим, що все минулося, і не прийде більше незабутній Мартович у товариство, лише у пам'ять.

— А було все ніби й недавно, — озвався Черемшина. — Ніби зовсім недавно. Швидко, дуже швидко плине час.

— Так, час швидко минає, — підхопив Фірманюк. — І не зчулися, як настав день, коли ми до тебе, Іване, зібралися на свято возз'єднання з усім українським народом, хоч возз'єднані ми ще тільки в думках.

Як то водиться, згадали й цікаві моменти з життя господаря. Почав Равлюк. Слухати про себе Черемшині було не зовсім зручно, але незручно було і перебивати гостей. Виручило те, що його покликали у терміновій справі до міської управи. Перепросив усіх і пообіцяв за кілька хвилин впоратися.

Ще розповів про свою першу зустріч із Черемшиною Володимир Хронович, учитель і початкуючий поет, коли повернувся Черемшина і перевів бесіду на інше:

— Прошу вибачення, але мусив вийти, така вже моя професія. Святочний чи не святочний для мене день, а треба було підписати в касі повітової ради деякі документи. Селяни наші там заборгували. Питали і про тебе, про «посла», — звернувся до Стефаника, — а я казав, що в Снятині тебе сьогодні нема.

Тут уже взялися до Стефаника — як він став послом. Оповідав Семен Зінкевич.

— Ей Семене, Ви пишійте, Ви вмієте гарно передавати, — підтримували його.

— Та я таки здавна пишу, але то так собі, коли хочу відпочити від ціпа, — віджартовувався Зінкевич.

Прибув ще один жданий гість — Володимир Кобринський із Коломиї. Привітався з усіма і поздоровив Черемшину.

— Це світла хвилина, але не лише для Вас, пане доктор, — піднесено говорив Кобринський. — Для всіх нас, гуцулів, навіть для цілої Галичини. Ви ж це розумієте, що нашого Черемшину визнала як письменника вся Україна. І це нас дуже радує, доказом є мій нинішній

приїд. Я прийшов, щоб потиснути Вам руку і розділити з Вами Вашу радість.

Зворушений словами палкого ентузіаста гуцульського мистецтва, Черемшина щиро подякував йому і запросив до столу. Він, напевно, хотів, щоб усі відчули, яку велику справу робить його гість, бо відразу ж попросив розказати про створення майбутнього музею.

— Бачите, товаришу Черемшина, — відповів на те Кобринський, — ми оба гуцули, любимо нашу Верховину, і праця Ваша та моя йдуть паралельно. Ви у своїх мистецьких творах відтворюєте турботи, бажання, вдачу і загалом життя гуцула, вказуєте шлях до боротьби за краще завтра. А я цього робити не можу, бо не маю хисту до пера. Зате збираю перлини народної творчості, що передають душу гуцула, його почуття краси, тугу за кращим життям. То справді чисте й непідробне мистецтво, і я хочу показати всім людям, які таланти серед простого, щирого, мов дитя, народу. Хочу будити гордість всієї нашої суспільності, що має таких митців-самоуків, яким не знайти рівних у світі.

— Але скажіть, як вам вдалося зібрати стільки експонатів, — цікавився далі Черемшина.

— Що ж, — посміхнувся Кобринський, — це не штука. Коли в мене є вільний час, я беру на рамена плечник, беру палицю в руки, а охоту на серце, — і вирушаю в гори, головню в далекі верхи. То як зачну з вуйками та вуйнами говорити, переконувати їх, не раз і даром дають вони вишивки, талари, тобівки, хрестики... Декому плачу грішми зі своєї кишені, а є й такі, що самі приносять мистецькі речі до Коломиї, до Народного Дому, і не лише власні, а й зібрані по людях.

— То коли вже й ми побачимо ті скарби? — спитав Фірманюк. — Чи скоро зможете відкрити музей для відвідувачів?

— Думаю, що вже на другий рік. Дістаю на це поки що одну кімнату. Мало, але коли б уже нам хоч палець

подали, то й цілу руку схопимо, — пообіцяв Кобринський. — А на відкриття запрошую всіх.

Те запрошення було радо прийняте кожним, аж тут Фірманюк відчув, що час закінчувати поважні розмови і віддатися легшому, веселому настроєві.

— А тепер я заспіваю пісеньку, якої навчив мене наш незабутній Лесь, — запропонував він, — і хата наповнилася приємним баритоном:

Жив на світі п'яниченька,
Прийшлося йому умирати,
Розказав він сусідочкам,
Що з ним мають та й ділати.

Розкажіть паламареві,
Щоби мені не дзвонив.
Скільки жив я на цім світі,
Я в шклянках ся надзвонив.

Та як будуть мене везти,
Перед корчму покладіть
Та й горілков найгострішов
Мое тіло покропіть.

Пісня вмовкла, а вже озвалася друга — «Який то вітер шумно грає...» Коломийки... Гуцулки... А Черемшина, Зінкевич та Гаврилюк навіть затанцювали аркана.

Та Черемшина хоч і веселився з усіма, а був трохи неспокійний: виглядав матір, що мала приїхати з Кобак і чомусь все ще не приїздила.

А як зрадив письменник, коли вона з'явилась, та ще й не сама, а з молодим тоді поетом Дмитром Осічним.

— Ой падоньку, я ледве прикочувала, щоби тебе, Іване, повинчувати щістем, здоров'єм, — примовляла мати, обціловуючи сина. — Єкий жбиль, Іване, що дедя не дочекає цієї днинки, бо бих си тішили були.

— Пане доктор, — заговорив Осічний, — і я сердечно вітаю Вас із днем народження Вашої книжечки «Село вигибає».

«Кланяються Вам запашні сади своїми головками.
Зелена Верховина своїми смерічками та бистрими потоками.

Кланяється Черемош своїми шумними водами.
І вся Гуцулія Вам чічки мече і вінчує щістем і віком довгим».

Не встигли всі як слід посідати, коли почувся легкий стук, і знову відчинилися двері. Трохи збентежено, але з гідністю увійшов ще один спізнілий гість — колишній клієнт Черемшини, друг Зінкевича, радикальний діяч Василь Проданюк.

— А, вітайте, «радикальний дубе»! Чому так пізно? — озвався Равлюк.

— Вибачте, що припізнився, але, як бачу, ще «не гасять свічки», то й прийшов вчасно. Пане доктор, я хочу поздоровити Вас із виходом Вашої нової книжки. Як Ви в ній файно пишите! Достеменно, так, як у нас було. За ту мужичу правду ми всі, хлопці, Вам красно дякуємо і просимо не забувати нас і ще багато нового написати. Як у нас був Іван Франко, то він також говорив та й писав про мужицьку правду і мужицьку кривду. Щастя, що не переводяться такі письменники. Тому Ви нам такий дорогий і рідний. Тож вінчую Вас добрим здоров'ям на многі літа.

З приходом нових гостей стало ще веселіше. Полилися нові пісні. Я допомагала співакам грою на фортепіано. Та всі притихли, проспівавши «Повій, вітре, на Вкраїну». Задума лягла на обличчя друзів. Чомусь сьогодні більше, ніж коли-небудь, відчувалося в тій пісні все, що наболіло в душі народу. Мелодія урвалася, а струни все ще дзвеніли, немов на них тремтіли сподівання й туга відірваних від батьківщини людей.

— Це моя улюблена пісня, — порушив ту задуму Черемшина. — Пам'ятаю, до моєї сестри Оленки збиралися на вечорниці дівчата. Пряли, вишивали, співали та гуторили з хлопцями, що приходили також. Я тоді ще був

хлопчаком і не брав участі у розвагах дорослих, тільки слухав та приглядався. Та вичерпувалися розмови, втихали жарти і сміх, лише голки миготіли в руках вишивальниць та дзижчали веретена пряль. І сестра просила мене щось прочитати. Я читав: «Тополю — лиху долю», «Причинну», «Інститутку»... А одного разу прочитав твори Руданського і між ними — «Повій, вітре, на Вкраїну». Дівчата й хлопці скоро навчилися цю пісню співати, а вона навівала таку тугу, що переставали крутитися веретена, і голки більше не бігали, а очі всіх дивилися кудись у невидиме. З того часу ця пісня назавжди запала мені в душу.

І знову задумана тиша, ніби всі переживали той давній спогад.

«Та годі, в нас сьогодні повинно бути весело», — подумала я і почала грати коломийки. Гості дружно підтримали, і слова злітали легкі, як гуцульський танець:

Ой прийшов я до Параски
Лиш голих два разки,
А вна мені показує
Аж три перелазки.

Оцим будеш приходити,
Оцим виходити,
А цим будеш утікати,
Як тя муть ловити.

З усіх зустрічей у нашому домі ця залишилася в пам'яті найбагатшою на радість.

Радянське видання творів Черемшини ще довго коментувалося серед громадськості, а Черемшині додало нової снаги до творчості.

Переробляв автобіографію для великої новели. Писав у якомусь гарячковому натхненні, ніби намагався відкрити найболючішу таємницю дійсності. Він не був пестуном долі, успіху добивався виснажливою працею.

Творив тільки соком уже слабих нервів. Коли хотів відпочити від напруження, брався до перекладів або ж читав рукописи молодих письменників. І майже не зважав на мене.

А моя душа ніби роздвоїлася, і не стихала в ній боротьба.

Деся там, за штучним кордоном, живуть люди-борці, люди-творці, будівники нового. Підносяться світлим розумом генії революції і кличуть, ведуть у майбутнє.

Про це часто говорили у нас дома і несвідомо порушували в мені прагнення до вищого життя, де жінка не є невільницею домашнього вогнища. А тут... Глуха провінція, знедолений край, навколо мало гордих мрій, а якщо є, то вони не можуть летіти далеко, бо стають на заваді тисячолітні устої. А роки йдуть, і все, що я прагнула зробити, так і зосталося в прагненнях, а живу й далі в тих «пристойних» формах життя, що обмежують світ для людини, підмінюють поривання буденною суетою. Ольга Кобилянська, Леся Українка... Були ж такі жінки, що зуміли визволитись від цього...

Питання набігали одне на друге. І нарешті я вирішила. Кину все. Втечу. Куди? Все одно куди. А зроблю своє життя таким, яким зможу зробити.

Зла на Черемшину я не мала. Ображалася на саму себе.

Потай я замовила фіру — у жінки, що носила нам молоко. Коли Черемшина поїхав на комісію, я взяла із собою ноти, щось із книжок і пішла попрощатися зі своєю ріднею. Призналася, що їду до вуйка-священника в гори, не сказала лише, на скільки. Мати й бабуся не могли збагнути, що сталося, як це Черемшина погодився на таку дивну подорож.

Чоловікові я залишила записку: «Нікого не люблю, нічого не хочу, ніколи не обманювала Тебе, а жити так не можу...»

Дорогою спочатку все мене тішило, ніби я вирвалася

із тісноти на простір, але потім стало якось ніяково і тоскно. Я намагалася уявити Черемшину — що він скаже, коли довідається про мою втечу, — але нічого ясного уявити собі не могла.

Дядько був вдоволений з мого приїзду, бо нудився, відірваний від світу, і я вже подумувала, як мені влаштувати життя далі, коли від Черемшини прийшла листівка. Потім надходили від нього схвильовані листи, а одного разу, коли я снувала свої нові мрії, надїхала підвода з канцелярським працівником. Мене сповістили, що Черемшина тяжко захворів і просить негайно повернутися додому.

Тої ж миті всі мої ілюзії як вітром змело, я швидко зібралася і поспішила до Снятина.

Черемшину застала в постелі. Зустріч наша була сповнена якимось новим почуттям, то була не просто радість, а радість порозуміння, що розійтися нам не можна, що надто багато з'явилось у нас спільних переживань, порвати з якими означало б відмовитися від самих себе. Тоді вперше я бачила на очах у свого чоловіка сльози...

Дивлячись глибоко в людську натуру, можемо тільки дивуватися, яких незначних змін зазнала вона протягом тисячоліть, з якою впертістю знову й знову проявляють свою силу ті почування, що, здавалося б, давно мали влягтися під впливом поступу, знання, культури.

На лікування я повезла Черемшину до Львова. Дорого він чувся погано, і ми заїхали до ближчого приватного санаторію. Лікарі визнали тяжкий стан письменника, але мені запропонували повернутися додому. Я боялася, що станеться щось непоправне, катастрофічне, і залишилася. Цього хотів і сам Черемшина.

Невеличка кімнатка вікном у садочок, далі видно й зелений парк. Цвітуть магнолії. Тиша. І як заперечення цієї краси — то голосний плач, то заливистий сміх із сусідньої кімнати. Там лежить жінка, тяжко хвора на істерію.

Намагаюся відвернути увагу чоловіка від того плачу та сміху, прошу його заснути, та ні, сон його страшить, він може перетворитися у вічний...

Минали довгі місяці, та письменник і тоді не припиняв внутрішньої творчої роботи, чекав тільки фізичної змоги на її втілення. Думки формувалися в художні образи, оживали, викликали й безсоння, бо Черемшина жив творчістю, і марно було б вимагати від нього цілковитого спокою. Відчувалось, що в ослабленому організмі письменника б'ється сильна душа, джерело великої наснаги. Тож недаремне письменник, ділячись зі мною своїми роздумами, не раз навертав розмову на психологію людського терпіння.

Один старенький лікар, спостерігаючи за станом хворого, вирішив додати до лікування ще й моральний засіб. Він приніс до кімнати табличку з написом: «Я мушу бути здоровим». Повісив її на більці ліжка так, щоб цей напис впадав у вічі. В тих словах була і розвага, і дисципліна, і надія на видужання. В кожному разі, зайвими для Черемшини вони не були.

Дуже радів письменник листам від друзів. Відповідає сам на них не міг і доручав цю справу мені.

Та я захворіла жовтухою, і Черемшина мусив погодитись на мій негайний від'їзд додому.

Набирало сили літо, а з ним набирала сили і я, і все навколо, а Черемшина все ще не приходив до здоров'я. Але повернувся додому. Виявляється, йому знову погіршало, кожної хвилини могло статися найстрашніше, і лікарі це знали, а від мене приховували.

Першим прийшов провідати друга Стефаник. Побув у нас, посидів коло хворого, поговорив про се, про те. Коли зібрався йти, я затримала його на порозі:

— Кажіть, чи справді це так небезпечно...

Стефаник не відповів, тільки в очах його промайнула болюча тривога.

І знову ми з Черемшиною самі, а в хаті хмарою нависає смуток і журба.

Літо стояло у своїй неповторній красі, а Черемшині було ще важче. Лежав опухлий, безпомічний.

Я сиділа коло вікна у другій кімнаті, коли почувла:

— Я, мабуть, уже вмираю...

Підбігаю. Серце його б'ється так, що аж видно на легкій ковдрі, якою вкритий. А в очах — крик... Набрала в ложечку води і піднесла йому до рота. Потім вибігла на вулицю і попросила перехожого покликати лікаря. Лікар прийшов, оглянув, та нічого страшного не виявив.

На прохання Черемшини приїхала моя сестра-черниця, що закінчила курси лікування зіллям, водою і сонцем. Купелі з вівсяної соломи, чай із зілля, чиста дієта та інші засоби народної медицини, на диво, помогли. Черемшина почав швидко видужувати.

Лікар, що цікавився його станом, попередив, що найбільший ворог хворого — сильні нервові потрясіння, і найбільший друг — спокій.

А мені було не раз важко від того, що почувала себе винною в його хвилюваннях, та ще й Стефаник, Фірманий, снітинський лікар дошкуляли:

— Треба його розуміти.

Я задумувалась над тими словами і питала себе: а чи добре ми розуміємося? Можна цілими роками жити вкупі, думати, що все у відносинах гаразд, а насправді саме тому, що ніби-то все добре, багато чого в характері, прагненнях, душевній боротьбі найближчої людини стає непомітним.

Серед могутніх стимулів співжиття є такий незаперечний стимул як відвертість. Коли я наважувалася на цілком відверту розмову з Черемшиною, він навіть заспокоювався. Хоч би я говорила й різко. Пам'ятаю, виклала все, що наболіло. Виклала, і легше стало на душі обом...

А тепер вся моя відвертість була в радості, що Черем-

шина видужує, потроху знову береться до праці. Він цікавився усім — від хатніх справ до високої політики. Життя набирало нормальної течії. До моїх прагнень бути самостійнішою ставився вже поміркованіше.

Все більше проникали до нас вісті про творче життя на Радянській Україні. Черемшина зі Стефаником гаряче обговорювали новини зі Сходу, заздрили своїм братам за Збручем і потішалися словами:

— Та ми ж тепер не безбатченки.

Після виходу книжки Черемшини у Харкові це не було голою фразою, а вірою в те, що й вони причетні до творення єдиної української національної культури.

7 липня 1925 року Черемшина знову був у товаристві гостей. Йому сповнився 51 рік. Іменинник пив разом з усіма, тільки гості пили міцну, а господар — холодний чай із зілля м'яти та рум'янцю. Він мав досить сили волі, щоб відмовитися від розваг, котрі б зашкодили здоров'ю.

— На твоє здоров'я, Іване! — підняв тост Стефаник. — Аби-сь молоді і ясно себе почував та чічки розсівав!

У Черемшини того дня обличчя було ясне, опромінене. А ми, приєднуючись до Стефаникового тосту, вірили, що це обличчя не може, не повинно згаснути.

І вже над Снятином займалися нові дні, зливалися в тижні, місяці, а письменник справді жив у творчому натхненні, пробуджена поезія хвилювала його душу, життя відкривало йому свою глибинну красу.

«Люблю місячні ночі, непрохідні ліси, високі гори. Люблю поезію писану і неписану, мальовану і немальовану[...]

Люблю ритм зір на небі і голос життя на землі. Лютий я на все, що погане, брехливе і жалом кривди кусає».

Творчість залишилась незмінною супутницею письменника. І все ж роки брали своє. Не було вже колишньої жвавості, нестримності почувань.

У вересні Черемшину відвідав Леон Василевський*. Побував він і в Стефаника. То був великий шанувальник обох письменників, щиро цікавився всією нашою культурою, добре володів українською літературною мовою. Він був людиною прогресивною і гостро обурювався колонізаторською політикою пілсудчини.

Ось що писав Черемшина про Василевського у листі до свого редактора Миколи Зерова:

«...обговорювали вашу літературу. Він дуже похвально висказувався про Ваші твори...»

Зрозуміло, що Василевський був людиною непересічних знань про Україну, і знайомство з ним залишило глибокий слід у душі як Черемшини, так і Стефаника.

Василевський поїхав, а Черемшина ще не раз брав у руки його працю «Україна і срава ukrainska» (Краків, 1911), залишену автором на згадку, і шанобливо перегортав сторінки. Мабуть, для нього було радістю те, що серед поляків він також знаходить безкорисливих друзів України.

Одного осіннього дня Стефаник прийшов до нас незвичайно засмучений і знічений. Тихим голосом, майже пошепки, заговорив до мене:

— Я вам щось оповім. Та не здригайтеся, бо жінки дуже вже забобонні. Може, моє товариство буде тяготи, але...

Такий початок розмови не віщував нічого гарного. Черемшина працював у своїй кімнаті, але почув той дивний вступ Стефаника і вийшов до друзів назустріч.

— Я вчора бачив смерть, — сказав письменник таким тоном, що мені справді стало страшно. — Вийшов я на поле, на стерню. Сонце сідало. Я стояв і безцільно дивився вдаль. А ген здалеку проти мене самого йде... смерть. І не думайте, що я був п'яний або хворий. Ні!

* Батько радянської письменниці Ванди Василевської (прим. автора).

Чув і бачив, як вона до мене підійшла. То був момент, тільки момент, але я навіть устиг почути її холодний подих. Я не мав кому про це сказати... А мені ще таки не хочеться вмирати... так хотілось би ще пожити, хлопців підтягнути... Ви на мене так не дивіться, я таки, бігме, не був п'яний. Але... Там, у Русові, так сиво, жовта стерня, руді горби, і думки мої сірі. Я втік сюди...

Ми, як могли, заспокоювали Стефаника, доводили йому, що все розказане з дійсністю не має жодного зв'язку.

А настрій Стефаника легко було зрозуміти: причиною всього була самотність. Черемшина докоряв другові, що він віддалився, радив частіше бувати у товаристві.

Наближалось 30-річчя літературної діяльності Василя Стефаника. В підготовці до ювілею Черемшина взяв щонайактивнішу участь. Він пише своєрідні твори-посвяти «Добрий вечір, пане-брате», «Його кров», «Під осінь», «Стефаникові мужики».

Ювілейний комітет звернувся до Стефаника з проханням написати для свого вечора новелу. Знаючи душевний стан ювіляра, Черемшина доводив, що в цьому немає жодної потреби, досить підготувати новелу «Марія», змінивши тільки назву на «Мати», бо ця річ справді сильна як спомин про матір.

У справі ювілею пише Черемшина до Миколи Зерова, Михайла Рудницького, до інших діячів літератури й мистецтва, а радянського літературознавця Андрія Музичку просить порушити клопотання перед урядом Радянської України про персональну пенсію для Василя Стефаника.

Згодом і справді українським радянським урядом персональну пенсію для Стефаника було встановлено. Довічну.

Відзначити ювілей було домовлено 26 грудня 1926 року, тобто 8 січня 1927 року за нинішнім стилем, у місті Львові.

Перша частина свята відбулася в Народному Домі.

З огляду на здоров'я, Черемшина просив надати йому слово десь на початку. Його виступ і став вступною промовою.

Посвята «Добрий вечір, пане-брате» викликала серед присутніх загальне схвалення і до глибини душі схвилювала самого ювіляра. Далі виголошувались вітальні промови, майстрові української новели влаштовувались бурхливі овації, і це радувало, а найбільше — телеграми з Радянського Союзу.

Виступив Стефаник. Щирими, теплими словами подякував усім за увагу та пошану. А нам із Черемшиною по закінченню урочистої частини признався:

— Іван так гарно говорив, аж забував, що це він про мене, і з насолодою слухав. Але нікому не бажав би в моїй шкірі бути. Люди віддають пошану, а я втік би... Здавалося, що це поминки по мені.

Того вечора в Краківському готелі відбулася спільна вечеря. Вона супроводжувалася дружніми бесідами та співом українських пісень. На прощання учасники ювілею разом сфотографувалися і роз'їхалися.

Ми з Черемшиною поїхали до Трускавця.

Стугоніла під ногами дорога, та у вухах все ще стугоніли ті слова: «...Здавалося, що це поминки по мені». Думалося про письменницьку працю — скільки вона поглинає душевної, розумової та фізичної сили.

Поруч мовчки сидів Черемшина — втомлений і замислений. Чи не думали ми тоді про одне?

Новий рік ми, як звичайно, зустрічали в Русові, разом зі Стефаником та Фірманою. Згадували собі, що він нам принесе. Чекали всього, тільки не тієї страшної жорстокості, котру ховав цей рік для нас усіх.

Того року ми мріяли побувати на Радянській Україні. Черемшина витратив чимало часу, оббив чимало порогів, щоб виклопотати дозвіл на поїздку, та все було даремне. Все ж ми не втрачали надії, думкою вже

пересікали кордон, серцем відчували велику землю, вже й перед очима ніби блищить Дніпро, встає могутній краєсень Київ. А що буде насправді?

Насправді сталося ось що: панський уряд відхилив клопотання.

Ще були й свої радощі. Черемшина дістав листа і фото від свого племінника, українського співака Михайла Голинського. Той здобув собі успіх і за кордоном, і в Галичині, це тішило Черемшину, з гордістю вітав він молодого митця, який іде «на висоту молошної дороги слави, що понад зіздами мерехтить і до себе кличе...»

І так непомітно підкралася остання в житті Черемшини весна.

На перший день Великодня зібралось у нас кілька приятелів та знайомих. За столом Черемшина підтримував компанію тільки наваром із ромашки, хоч почувався майже здоровим. Коли гості розійшлися, ми навідали мою матір, потім сходили в кіно.

А вранці поїхали кіньми в Кобаки. Мали намір увечері повернутися. Черемшина ще й розпорядився перед від'їздом покласти на нічну шафку газети, які мали прийти, але в дорозі був неспокійний, кілька разів затримував підводу, міняючи місце, щоб захистити мене від вітру. Рвучкий вітерець справді гуляв по косогорох та садках, та ранок був погожий. І сонце дивилося на землю ласкаво, і жайворон виспівував дзвінко, і струмки вели жваву розмову...

Я й пояснила про себе неспокій чоловіка, бо знала, чого їдемо до Кобак: Черемшина хоче провідати стареньку матір і побути на могилі батька...

Приїхали опівдні. Накрапав дощик. Черемшина був мовчазний, втомлений — мабуть, не так від дороги, як від внутрішнього передчуття чогось недоброго.

А навколо підіймалися гори, свіжі, зелені і пахучі. Чи вони тепер не радували письменникового серце?

Мати втішилася нашому приїздові, нас привітала тиха

хата, завітчана зеленню, усіяна любистком. Крізь відкрите віконце залітали пелюстки вишневого цвіту.

Зав'язалася родинна розмова. Черемшина докорив матері, що не носить купленого ним взуття, потім поцікавився, у якому стані садок, і ми всі пішли на оглядини.

Десь обізвалася запізніла зозуля. Черемшина почав рахувати, але облишив.

— Боюся, — сказав він, — боюся числити, скільки мені ще жити... Я хотів би доживати тут. Замешкаємо в нашій хаті, через вікно будемо бачити ліси і гори, хата буде повна запахом м'яти, та й ще через вікно побачимо чудеса вечірніх неба й землі. Крім молока та чорного хліба, нічого більше нам не буде потрібно. Це мені нагадуватиме дитинство. Далеко від гамору міста, зі своїм народом, серед цієї чудової природи збуджуються в мені все нові почуття... Щоб мені ти тут була... як щось нове, чудове і повне довір'я до мене...

Покликали до хати, бо вже прийшла Олена з дітьми, інша рідня.

Черемшина забав побути біля могили батька, попросив запрягти коні і поїхав на кладовище. Я хотіла поїхати з ним, та він порадив залишитися й відпочити. Особливої потреби у відпочинку не було, та я не перестала, бо коли він так порадив, видно, йому хочеться побути на могилі самому. Хотіла, правда, вийти за ним слідом, та він повторив прохання, енергійним рухом скинув пальто, сказав прилягти, накрив мене своїм пальтом і, виходячи, попередив, що вернеться незабаром.

Відпочивати мені не хотілося, я вийшла на кухню, там були мати й візник, що привіз нас до Кобак, я стала біля печі, близько до дверей, про щось заговорила. Мати не терпляче, з тривогою поглядала через вікно в той бік, куди поїхав Іван, нарешті висловила свій неспокій вголос:

— От, якби знати, чого це Іван так довго сидить на цвинтарі. Я так багато маю з ним поговорити.

А на цвинтарі в цей час сталося непоправне. Черемшина залишив коня біля брами і пішов поміж могилами. Йому здалося, що могила батька упорядкована не так, як слід...

Але про його останні хвилини ліпше розповість поет Дмитро Осічний, що був тоді на цвинтарі. Ось як він про це згадує:

...Весна того року була дуже рання, гаї поза селом вбралися в зелені шати. Луки покрились цвітом і травою, зацвіли сади так сильно, що гейби їх снігом хтось обсипав, і село виглядало так, немовби гуцульська писанка воскресла. Надворі панувала тепла чудова погода.

Саме на другий день великодніх свят, у понеділок сполудня, коли відбувались на цвинтарі коло церкви традиційне свячення гробів та молодіжні ігри, він приїхав із дому матері відвідати могилу батька. Довідавшись, коли він буде на цвинтарі, я їй собі вирішив піти, щоб при тій нагоді з ним побачитись та децю переговорити. Коли я заходив на цвинтар, то вже побачив його фіру коло брами, на фірі сидів слуга Павло...

Я пройшов помежи людей на середину цвинтаря. Зобачив його близько церкви з одним місцевим вчителем, ходили помежи гробами і читали на хрестах епітафії. Я підійшов, привітався і зараз же закріпив у ньому якусь зміну. Був немов схвилюваний, немов знервований, руки його злегка тремтіли, а вираз лиця був теж змінений. Зовсім він був не той, якого я знав перше. Кільканадцять хвилин ми ще всі три походили поміж могилами, говорили мало, лише перекидувались деякими реченнями, і хоча я мав до нього кілька запитань, не розгортав ширшої бесіди, бо я видів, що з ним щось недобре.

Повільним ходом поміж могилами ми дійшли до брами. де на дорозі ждав на нього слуга з фірою. Тут він перепросив нас, сказав, що йому негаразд, мусить їхати

додому, подав нам руки і пішов до воза. Коли сів на віз, і слуга зачав конину рушати, вона зноровилась, не хотіла йти з місця. Тоді він устав із воза, і можна думати, що він рішився йти додому на піхоту. Відійшовши від воза яких десять кроків, упав на дорогу і в смертних судорогах відкинув геть палицю, яку мав при собі. Збіглись, стовпились люди, зачали рятувати — розіпняли одіння, терли його, рухали, зливали водою, та дарма...

Нам у селі довго не вірилось, що він помер, нам все здавалось, що він ще живе, що він от-от до нас прийде. Та дарма, він поїхав у таку дорогу, з якої ніколи ніхто не вертає, але дух його назавжди остався поміж нами.

Я помітила, як повз вікна майнула чиясь постать. В ту ж мить я почувла зойк:

— Іванихо! Іван помер!

Інстинктивно хапаюся за думку про голку і камфору — дала їх Іванові, щоб носив при собі, аби при першій потребі можна зробити йому укол.

Вискочили ми з матір'ю з хати і побачили його віз, біля воза громада людей. Я все ще не вірю у смерть, думаю, що Іван зомлів. Вискакую на віз, щоб знайти у кишені голку і камфору, і... Глянувши на обличчя Івана, я знепритомніла.

Коли мене повернули до свідомості, Черемшина вже лежав у хаті. Та я все ще була не цілком при собі. Книнулася робити штучне дихання, а візника послала до Косова за лікарем. Мене обливав піт, руки ледве рухалися, нарешті я знемогла остаточно і ще раз побачила Іванові мертві очі. Я не плакала, була ніби в заціпенінні, тільки й думки було — везти його скоріше додому, ніби там, удома, я мала побачити його живим чи знайти зілля, щоб його воскресити.

А в хаті повно людей, повно плачу, дихати нічим. Побачивши засвічену свічку, я все остаточно збагнула і замкнула очі своєму чоловікові назавжди.

Олену й візника я просила, щоб повезли померлого до Снятина. Та на моє прохання вони не зважили, керуючись якимись забобонами. Допоміг мені знайти воза вчитель із кобаської школи. На перевіз погодився найбідніший чоловік у селі. Пізно ввечері він приїхав своїм розклекотаним возом та нещасною шапиною, ми положили тіло на віз, накрили килимом, тоді Олена сказала окремо запрягти пару й своїх коней, щоб могла поїхати вся родина.

Вбиті горем, рушали ми в тяжку путь, їхали без світла, тихо, щоб не затримала поліція — без спеціального дозволу тіло померлого перевозити заборонялося. Пізній вечір переходить у північ. Між хмарами сумно плаває блідий місяць. Ось він виринув іще раз, і я побачила бліде, аж біле обличчя, яке сьогодні жило, світилося своїм власним живим світлом.

Все минуло, як сон, і лежить найрідніша моя людина під холодним покривом ночі, завтра зійде сонце, а для нього ніч, вічна ніч, вічний сон без снів...

Мені ставало моторошно, я боялася не тільки цієї ночі, а всіх днів і ночей, що будуть приходити після, я все ще не мирилася з тим, що його нема...

Тільки на світанку ми прибули до Снятина.

Положили його в кімнаті, де творив, слухав музику, злітав своїми думками понад гуцульські гори. Народився новий день, зігрівав молоде листя на деревах, а Черемшина лежав серед улюблених квітів, і його високе чоло гладила рука безпомічної старенької матері. Прийшла й моя мати, прийшов Василь Стефаник, а я дала волю сльозам. Плакала й не бачила, що навколо діється.

Та слова Стефаника нараз ударили в душу:

— Ти як можеш мене тепер самого лишити, тепер, коли нам усім такий ти потрібний, Іване! Іване! Та...

Можливо, дивлячись на друга, він пригадав свою зустріч у полі, зустріч із смертю.

Час було готувати похорон. Цей важкий обов'язок

взяли на себе Стефаник і Фірманюк. Допомогала міщанська читальня.

Прибули делегації від поляків, вірменів, євреїв — щоб попросити мого дозволу також взяти участь у похороні.

Звістка про смерть співця Гуцульщини вітром розлетілася по Галичині. Сумом покрилися гори, россою заплакали верховинські ялиці, тужно заридали трембіти, і рушили люди до Снятина з усіх усюд, із Верховини і близьких сіл — люди, про життя яких писав Черемшина, котрих боронив перед судом, за краще майбутнє котрих боровся і словом, і ділом.

Сколихнулося громадянство Львова, смутком сповнилося серця тих, хто знав Черемшину, і тих, хто полюбив його тільки за художнє слово. Несподівана звістка чайкою закигикала над молоддю, що вивчала його твори, в школах відбувалися жалібні сходи з рефератами «На смерть Марка Черемшини». Вислали своїх делегатів на похорон численні львівські товариства, редакції журналів та газет. Приїжджали люди і з інших міст, і від громад, і від себе, щоб своєю присутністю засвідчити любов і пошану до співця гуцульського краю, щоб із почестями відпровадити його в останню дорогу і кинути жменю землі рідної на письменникову домовину.

Похорон мав відбутися о четвертій годині пополудні, а вже зранку коло нашого будинку збиралися односельчани Черемшини, гуцули з багатьох сіл, приїжджі делегати. З похиленими головами підходили вони до труни, сльози туманили погляд, тяжка скорбота приступала на обличчі. Одні поступалися місцем іншим, ті знову іншим, бо людей було багато, адже багато сердець завоював за життя Марко Черемшина. Прийшли вже й снятинці, і всі найближчі друзі письменника зібралися. Під'їхали сани. Та й піднеслася тоді до неба трембіта, і скорботною думою наповнився Снятин.

Друзі й односельчани підняли домовину на рамена і винесли з хати.

І востаннє на порозі нашої хати прощався із ним Стефаник. Прощався такими словами:

— Ідь, мій сердечний друже, тими сивими волами в обійми рідної землі. Спочинь по своїх трудах, вона тебе пригорне, як рідна мати. Сльози не дають мені більше говорити про мого друга...

Перша грудка землі, що впала на домовину, вдарила в серце гострим боєм.

Ось і кінець казці його життя.

Так радо зустрічав кожен весну, появу кожної рослини, квітки, так любив життя і так передчасно пішов з нього.

В хаті ще теплився його слід, чекали на нього розкидані на нічний шафці газети, всюди відчувалася його недавня присутність... Недавнія...

Серце шукало втіхи і не знаходило.

Що мені залишилося?

Залишилися болючі спогади — мої та його живих друзів.

А може, їй легше ставало від того, що багато людей розділили зі мною страшне горе?

Часом легше, а часом ще важче, бо все нагадувало про нього.

Дмитро Осічний написав вірша «В день смерті М. Черемшини». Той вірш досі будить у мене смуток найтяжчої втрати.

Ізломила люта буря високу ялицю,
Розстелились жаль та й туга на всю околицю.
Розстелились жаль та й туга на гори й на доли:
Що вже тобі, та ялице, не бути ніколи.

Що не будеш красуватись в барвінковім зворі,
З полонинськими вітрами грати на просторі,
Що не будеш красуватись та гіллям шуміти
І в прекрасне літо ясне більше зеленіти.

Залиш мене, добрий читачу, ще трохи побути на самоті з моїм минулим, а за мене поговорить з тобою Василь Стефаник, що написав тоді свій спогад.

«Буду говорити по порядку, він для мене болючий, а прецінь мушу писати за могого приятеля, бо і мої гони недалекоі.

Перший раз побачив я Семанюка, як він ходив в 11 клас гімназії в Коломійі. Гуцулик присадкуватий, здоровий, невеличкогo росту, на три роки від нього старший, у гімназії я зазнакомився з ним. Пригадую лишень, що товариші Семанюка по квартирі завидували йому — найдбайливішу опіку мав від свого батька Юрія. Мене зараз потім прогнали з Коломийської гімназії, а він лишився і здавав матуру в цій же гімназії. Перед 1900 роком я знова особисто познайомився з ним. Тоді він вже був студентом прав у Відні. Багато ми не говорили, бо він завзято танцював, а я, на свій превеликий жаль, тоді і тепер не знав тої штуки. Він завзято танцював, але вже тоді, мабуть, мав літературні аспірації, так само я, та ми про це ні словечка не говорили.

Минули від того часу довгі роки, аж на початку року 1912 я звернувся до своїх клубних товаришів д-ра Льва Бачинського і д-ра Миколи Лагодинського з просьбою, щоби нараяли молодого адвоката, бо в тім часі життя національно-політичне так широко розлилося на Покутті, що мені, як не правникові і чоловікові слабкої енергії, було тяжко вдержати той рух в порядку і сталості.

Покійний Лагодинський сказав тоді, що він дав би мені молодого адвоката, та він лишиться без рук. Той Лагодинський, чоловік без декламації і нафосу, говорив про Семанюка як про ідеал адвоката, «Бавиться цілу ніч той мій заступник і просто з ресторації йде у мою канцелярію і заступає клієнтів ліпше від мене». На великі заходи Льва Бачинського врешті Семанюк дав себе намовити на Снятин. Тоді я дійсно в повіті чув себе

багатим. Поет і добрий адвокат сів в осередку великого українського руху і аж від цього року, 1912, ми заприятимись, і не можна говорити про нашу молодечу приятнь, ми ж тоді були дорослі мужчини.

Від того часу його особа і його адвокатська канцелярія зробилися центром в повіті і місті українського життя в його найрізноморідніших формах, і до кінця його життя той центр лишився. Війна й недуга серцева здавалося зломлять його залізну енергію, феноменальний розум і завзяття. Та цього не було, ще на посліднім снятинськім вічу в квітні цього року я його ледве упросив, щоб головував на зборах, і він сидів у президії та боровив наших промовців перед правительственным комісаром: «Пане комісар, — говорив покійник у великім зворуженні, — промовці на вічу вимагають від держави найелементарніших прав, освідчую вам, що ніякому з бесідників не відберу голосу як голова, а ви можете розв'язати віче». Це були його слова, мабуть, послідні з народної трибуни, я дуже жалував, що примусив його головувати. Ще в маю 1922 року його ординарний лікар з санаторії сказав мені, що він через склероз може кожної години вмерти, і це мій гріх.

[...] 25 (квітня. — Прим. ред.) він нагло вмер у своїх Кобаках, а 27 квітня зрання повідомила мене його дружина про його смерть. Я задубів[...]

...Марко Черемшина крім його горожанських чеснот був чоловік дивно скритий. З його душі виходили, мабуть, два коридори. Один елегантний, холодний, відштовхуючий — це до його канцелярії, другий яркий, повний квітів і любові — в його Гуцульщину. Коли ми оба змовилися ніколи не говорити про свої творчі плани, ніколи не читали взаємно своїх рукописей, то це виходило в нього мабуть, з того, що він не хотів показувати свого прегарного букету перед весіллям, а в мене, і це, певне, з моєї хворобливої погорди до друкованого слова».

Звістка про смерть Черемшини перейшла й через кордон, за ріку Збруч. У радянських газетах та журналах з'явилися статті з приводу тяжкої втрати для всієї української літератури.

Ще не раз вшановували пам'ять видатного співця Гуцульщини й трудящі Галичини.

А я залишилася безмежно самотньою.

Іноді ми вдячні за один ніжний погляд, за голублячий дотик до незагоєної рани в душі, яку так безжально ятрило життя.

Я навіки буду вдячна за пробуджену віру в життя Ользі Кобилянській.

В Коломиї святкували 30-річчя її творчої діяльності. Дістала запрошення і я.

Про зустріч з Ольгою Кобилянською я мріяла з ранньої молодості, і тепер ця мрія була близькою.

Та чи такою близькою? Ольга Кобилянська жила в Чернівцях, всього за 36 кілометрів від Снятина. Але між Чернівцями і Снятином кордон.

Я поїхала в Коломию, та все ще боялася, аби щось не стало на заваді моїй давній мрії.

Ні, на цей раз мрія мене не обманула.

Коломийчани ждали письменниці на станції. Прийшли селяни, робітники, інтелігенти, діти. На «струнко» стоїть шкільна молодь.

Під вигуки «Слава!» сходять письменниці з поїзда. Теплі слова, усмішки, квіти. І сльози, сльози радісної зустрічі...

Увечері ми вітали улюблену письменницю в переповненом залі каси ощадності. Тихо, врочисто. В почесні ряди вишикувалась молодь від дверей до сцени.

Коли вона увійшла — висока, похилена, в чорному одягнена... Поборниця правди.

Ніби побачила я в ній свої далекі дівочі поривання, невиспівану пісню свого життя.

Хотілося підбігти до неї, припасти до її тонких рук і виплакати все, чим боліла душа.

Але ні, тільки не тепер.

Того вечора я все-таки наважилася підійти до неї. Погляд її оксамитових м'яких очей спочив на мені, і здалося, що ті очі заглянули в саму душу.

Видно, знала вона, хто я і звідки. Подала свою руку й теплими, незабутніми словами заговорила:

— Скинь, дитя, ту чорну кирею з себе. Жінка не мусить стати розбитком, який потоне без чоловічої опіки. Я знаю, ти зранена в своїх недосягнених мріях. Ти не сама, іди в народ, віднайнеш себе. Ідь в гори, ліси, пригорнись до природи, ще дужче полюби її. Ми мусимо знати свою вартість і ціль в житті...

Я понесла її слова в життя, як талісман. «Це неможливо, щоб я, хоч би для самої краси життя, не перемогла чорних хмар суму і твердих буднів!»

Вирішила повернутися до вчительської праці, та мені її не давали. Тоді поїхала на Гуцульщину, до Ворохти. Працювала в санаторії для туберкульозних і рівночасно відвідувала курси лікування травами.

Незабаром я організувала навколо себе неграмотних жінок і вчила їх письма. У мене гейби відростали крила. Я вже не почувалась такою самотньою, як раніше, і захоплено дивилася, як жінки старанно виводять перші літери. А на великодні свята я отримала від своїх дорослих учениць привітання — ще невправно написані, але сердечні слова подяки за мою працю. І це ще більше переконало мене, що я можу робити потрібне людям.

Закінчивши курси лікування травами, я відкрила в горах пансіонат «Черемшина».

Уявляла собі усміхнене обличчя чоловіка — коли б він міг бути свідком мого нового народження і бачити мою рішучу постать на огорнутій вечірніми сутінками царинці.

Мій пансіонат щораз стягав більше гостей, хоч і був

скромний. Мабуть, люди намагалися підтримати вдову письменника. Мене й справді доймали матеріальні труднощі. Хоч і старався Марко Черемшина забезпечити мене асекураціями на випадок його смерті, все це пропало через девальвацію. Та мала я велику охоту до праці і на прожиток заробляла.

У пансіонаті відпочивали професор класичних мов Львівської академічної гімназії Михайло Посацький, художники Олена Кульчицька, Олекса Новаківський, письменники Денис Лук'янович, Михайло Яцків, Юрій Шкрумеляк, інші визначні люди, вони вносили в навколишнє життя подих культури. У Ворохті була читальня «Прогресу», в якій кожної неділі збиралися гуцули, старші й молодші, учителі з дому відпочинку «Учительська оселя» допомагали їм у влаштуванні шевченківських концертів, у роботі драмгуртка, включилася в роботу читальні і я.

Час від часу мене навідував Микола Фірманюк, цікавився моїм життям і пропонував допомогу, я була вдячна за таку турботу, та в допомозі потреби не відчувала, бо полюбила незалежне життя і не хотіла його обмежувати. Обіцяв приїхати й Стефаник, але не зміг. Я провідувала його сама, вже тяжко хворого.

— Небого, — сказав він якось до мене, — треба умирати, за Іваном іти.

Очі його були глибоко запалі, риси обличчя загострились. Говорити йому було важко, кожне слово вимовляв із мукою, тому я намагалась розповідати сама, аби він слухав і мовчав.

Ішла я від нього повільними кроками, дивилася на похилені хатки, на зажурені селянські обличчя і думала: «З ким залишитесь ви тепер, втративши Стефаника?!»

Коли розпочалася війна, я покинула Ворохту і на запрошення Черемшининою родини поїхала до Кобаків. Село вирувало. Рекрути не хотіли йти в польську армію і переховувалися в лісах та сусідніх селах. На той час

Кобаки вже прославилися своєю численною підпільною комуністичною організацією, в якій діяв визначний борець за встановлення Радянської влади на Прикарпатті Созонт Букатчук. Польські власті визнали село неблагонадійним і тримали його під суворим наглядом поліції.

Панська увага до українського народу не минула й мене.

Одної ночі до хати вдерлися поліцаї і без будь-яких пояснень мене заарештували. Повезли до Рожнова. Один із поліцаїв закинув: «Вам розхочеться намовляти хлопців до дезерції!» Так от у чому річ! Я зрозуміла, що легко випутатися мені не вдасться, агітація проти служби в польській армії вважалася тоді чи не найтяжчою провиною.

Привезли мене на станцію прикордонників. Було вже пізно, я змучилася, тож сіла біля столика, закрилася хусткою і задрімала. Отямилася від лютого удару в лице. Стримати себе було понад мої сили, я вхопила карафку і занесла над прикордонником, що все ще тримав у руці якусь залізку. Але раптом я вже нічого не побачила. А коли прийшла до себе, то лежала на чорній канапі, наді мною стояв старий поліцай і змивав мені з лиця кров.

Над ранок мені наказали встати. Відвозили до Косова. Очевидно, розпухле обличчя та закривавлена блузка робили мене зовсім жалюгідною, і розуміння цього гнітило.

В Косові мене зустріли, як бозна-якого злочинця, наклали на руки кайдани і сипали такі погрози, що мороз ішов по тілу. Потім відвели на головну площу і віддали конвоеві. Довкола маса людей, в мій бік летять неприхильні репліки, я вже була рада, що сіла в автобус і сховалася від усіх.

В Коломиї ми були десь коло полудня. І тут за мною оглядалися стрічні, одні співчутливо, інші презирливо. Від автобусної площі до головної в'язниці було дале-

ченько, і ця дорога була для мене справжньою торту-рою.

У в'язниці мене ще раз обшукали, забрали наручного годинника, перстені, гроші, а тоді грубо штовхнули до камери, де вже сиділо багато жінок — українки і німкені-колоністки. Одна з ув'язнених, дочка священика з гір, запропонувала мені свій ліжчик і попросила чергового привести до мене лікаря. Черговий тільки поглумився з того прохання.

Довго й важко минав час. Ми не знали, ні що діється в світі, ні доки нам отут сидіти, з тугою дивитися вечорами на мерехтливі зорі, що сягали промінням крізь маленьке загразоване віконце, та ніби відчували в повітрі якийсь неспокій. Іноді в камеру долітали звуки перестрілки і будили в наших серцях неясну тривогу й надію. Кожна з нас думками була далеко за стінами в'язниці, але, зачувши кроки в коридорі, ми верталися відразу до дійсності і напружено прислухалися. Бувало, кроки наближались, у дверях чувся скрегіт ключа, з'являвся наглядач, а потім знову повільно й важко минали безнадійні хвилини, і знову то наростав, то гаснув у душі безсильний протест.

...Світало. Багряною фарбою заливалося небо, повітря посвіжіло, все сповіщало, що незабаром має вийти на свою високу небесну дорогу сонце і пронести на собі ще один день. Десь о шостій до камери зайшов наглядач. Був він людиною незлою, завжди підбадьорював нас, полегшував нам по можливості тюремні закони, а на цей раз наказав одягатися й виходити. «Чого?» — питали ми, та він не відповідав. А надворі — постріли, так близько, що, здавалося, зараз завалиться тюрма. Ми перелякано збилися до купи, а виходити боялися. Наглядач вдруге наказав виходити, вже грізніше. І ми підкорилися.

З інших камер також виходили жінки, обличчя у всіх

були напружені. Але що сталося, чому ніде не видно тюремної сторожі? І головні двері тюрми відкриті...

«Воля!» — Не пам'ятаю, хто перший вимовив це слово, тільки сотні сердець затрепетали від нього, сотні грудей полегли зитхнули.

Не можна словами передати наші почуття. Та все навколо було незвичайне: і сонце, що світило зовсім повесняному, хоч була осінь, і люди, що були по-святковому збуджені й радісні, і будинки, і вулиці, і дерева...

— Воля! Червона Армія несе волю!

Незабаром із камер вийшли й чоловіки, їхні виснажені обличчя були озорені усмішками, один одного вітали, обнімали, наче вперше відчувалися братами і не могли розлучитися.

Після перших пережитих хвилин радості всім нам захотілося негайно побачити людей, що принесли свободу. І ми рушили на головну площу.

Площа цвіла квітами та червоними прапорами, люди вже приготувалися зустрічати визволителів. І от настає незабутня хвилинка. В місто в'їхали перші радянські танки, і з танків вийшли до нас дорогі нам люди, славні воїни-брати. Вони здавалися найдужчими, найгарнішими, найчеснішими людьми в світі, ми плакали від радості, плакали жінки і плакали, не соромлячись своїх сліз, чоловіки. І з усіма раділа я, і не вистачало мені для повноти щастя тільки одного — щоб поруч зі мною переживав ці найвищі хвилини життя Марко Черемшина.

В листопаді 1939 року Західну Україну було прийнято в дружну сім'ю радянських народів.

Я повернулася знову до рідного Снятина і взялася до праці. З комендантом міста Зеленоюком мала організувати нові школи в Снятинському та Заболотівському районах. До вчительської роботи ставали люди, котрі колись здобували педагогічну освіту, але до вчителювання допущені не були. Чи це не радість — бачити, як вони підписують згоду? Ще вчора працювали на мізер-

них клаптиках поля, і руки їхні так тримають перо у руці, ніби вперше. Але яким щастям сяють обличчя!

За недовгий час ми організували кілька клубів та дитячих будинків, багато допомагав нам у цьому Семен Зінкевич. Незабаром нам на поміч прийшли спеціалісти зі Східної України.

Приїжджали до нас і письменники з Києва — Іван Ле, Павло Усенко та інші. Вони й висловили пропозицію створити Черемшині та Стефаникові музей.

На початку 1943 року мені було запропоновано організувати художньо-промислову артіль «Вишивальниця».

Радості не було меж, коли ми довідалися, що артілі присуджено премію, а кращі вишивальниці та аматори художньої самодіяльності поїдуть у Київ.

Ось він, прекрасний наш Київ, наша здійснена мрія!

Ми з дівчатами не могли намилюватися гордим Славутичем, Хрещатиком, Києво-Печерською лаврою, Софіївським собором і всім, чим славилась українська столиця. Побували у філіалі Центрального музею В. І. Леніна, в музеї Шевченка, і звідусіль відчували подих нашої славної історії, могутню ходу сьогодення.

Був би поруч Марко Черемшина!..

Був би він поруч, його серце наповнилося б безмірною радістю за нове вільне життя і безмірним горем, бо темні хмари почали насуватися на сонячне небо нашого народу. Із заходу котилася пекельна машина війни...

Та наш народ вистояв.

І ми знали, що він вистоїть.

Зразу ж після війни, у 1946 році, облвиконком доручив мені організувати в будинку, де жив Марко Черемшина, музей письменника. Я з радістю взялася за цю роботу — приводила в порядок приміщення, збирала експонати. З роками музей збагачувався. На сьогоднішній день його відвідали десятки тисяч робітників, колгоспників, службовців, студентів, науковців, школярів...

Експонати музею допомагають відвідувачам не лише глибше ознайомитись із життям та літературно-громадською діяльністю письменника-гуманіста, а й розповідають про ті важкі умови, в яких він працював.

Як би радів Марко Черемшина, бачачи довкруг себе оновлену, соціалістичну Гуцульщину! З краю безпросвітної бідності, злиднів та горя його рідна земля перетворилася у щедрий та багатий вільний край, де господар усьому — трудівник.

А від села Кобак, може, залишилася на сьогодні тільки назва. Тепер воно схоже на справжнє місто. Колись знедолені й розбратані селяни живуть єдиними прагненнями, єдиною метою, єдиним духом радянського патріотизму. В центрі села серед лип і смерек, височіє пам'ятник Маркові Черемшині. Та більшим пам'ятником письменнику є нове, соціалістичне село Кобаки. Наче писанка — завітчане, сонячне, святкове, — воно розкинулося на всі боки й що не день — гарнішає, стає багатшим, заможнішим. З допомогою місцевого колгоспу побудовано не одну сотню добротних житлових будинків. Новобудовами села є дитячі ясла, аптека, їдальня, комбінат побутового обслуговування, Будинок культури... Електричну енергію село споживає від державної електромережі, з 1968 року воно й газифіковане.

Заможно живуть колгоспники села, в середньому на кожного працюючого припадає по 100 карбованців зарплати щомісячно. Славляться й множаться ряди знатних трударів — далеко за межами колгоспу відомі імена ланкових Г. Лукань (вона нагороджена орденом Леніна і золотою медаллю Виставки досягнень народного господарства СРСР, була делегатом XXIII з'їзду КПРС), М. Гушмана (кавалер ордена Леніна) та М. Кошут (депутат Верховної Ради СРСР, нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора). Невтомно трудяться в колгоспі й доярки Н. Гінкул, О. Церковник — вони також мають урядові нагороди.

Владно увійшла в життя земляків Марка Черемшини соціалістична освіта та культура. В середній школі тепер навчається понад 500 учнів, більшість вчителів — уродженці Кобака. В селі працюють Будинок культури, три кіноустановки, чотири бібліотеки (30 000 книг користуються 2000 читачів). Докорінно змінився і соціальний склад населення: більшість людей зайняті колгоспним виробництвом, між ними чимало кваліфікованих спеціалістів: механізатори, техніки тощо. Чимало є й робітників, інтелігенції...

Часто на лавицях біля пам'ятника Маркові Черемшині сидять літні люди, згадують свої зустрічі з письменником-демократом, милуються життям земляків-кобаківців. Так, є цим людям похилого віку про що згадати, але є їм і чого радіти: ні, не повторяться минулі часи — вони канули у вічність; на їхнє місце прийшли нові — щасливі, сонячні. Односельчанин Марка Черемшини Петро Дупей у книзі відгуків музею письменника записав: «Вже ніколи не буде твій Курило Сівчук ховати постолі і волюки, а Курилиха Сівчук не буде ходити без запаски...»

Нове життя, нова соціалістична дійсність стали гідним пам'ятником Марку Черемшині — великому сину українського народу, який мріяв про соціальне й національне визволення західноукраїнських трудящих, про воз'єднання їхніх земель з матір'ю — Радянською Україною.

Вдячні нащадки назавжди збережуть у своїх серцях світлий образ Марка Черемшини. Його слово не вмовкає, воно кличе працювати для народу чесно й мужньо.

Нехай же і мій скромний труд проросте ще одною квіткою, яка вилетиться у вінок незабутньому сину українського народу

МАРКОВІ ЧЕРЕМШИНІ.

СЕМАНЮК НАТАЛЬЯ ВАСИЛЬЕВНА
ПЕВЕЦ ГУЦУЛЬЩИНЫ
(на украинском языке).

Издательство «Карпати»,
г. Ужгород, пл. Советская, 3.

Редактор *О. М. Коробко*
Художник *О. І. Міклова*
Художній редактор *М. С. Макаренко*
Техредактор *М. Р. Лучків*
Коректор *О. П. Плиска*

ББ 00323. Зам. 3450.
Здано до набору 11. XI. 1973.
Підписано до друку 27. XII. 1973.
Форм. пап. 70×108 1/32. Друк. арк. 3,75.
Умовн.-друк. арк. 5,2. Видавн. арк. 5,18.
Тираж 15 000. Ціна 32 коп.
Папір № 1.

Закарпатська обласна друкарня,
м. Ужгород, пл. Корятовича, 16.

